

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

ФАКУЛЬТЕТ ЮРИДИЧНИЙ

Кафедра кримінального права та процесу

Герасимчук Катерина Валеріївна

**Правове регулювання відбування покарання у виді довічного
позбавлення волі /Legal regulation of serving a sentence in the form of life
imprisonment**

Студентки групи ПД м – 21

Герасимчук К.В.

Науковий керівник:

к.ю.н., доцент

Кравчук М.Ю..

Дипломну роботу допущено

до захисту

«__»_____ 2019 р.

Завідувач кафедри кримінального

права та процесу, к.ю.н., доцент

Рогатинська Н.З. _____

ТЕРНОПІЛЬ – 2019

РЕЗЮМЕ

Магістерська робота містить 77 сторінок, список використаних джерел із 80 найменувань.

Метою магістерської роботи виступає комплексне багатоаспектне дослідження проблеми довічного позбавлення волі як засобу кримінально-правового регулювання і соціального керування в сфері суспільних потреб і соціальних цінностей, а також обґрунтування пропозицій, спрямованих на підвищення ефективності його впливу на засуджених і громадян.

Об'єктом даного дослідження є суспільно-правові відносини у сфері визначення довічного позбавлення волі як найсуворішого виду покарання у вітчизняній системі кримінальних покарань.

Предметом дослідження виступають чинні нормативно-правові акти, які регламентують соціально-правове розуміння поняття довічного позбавлення волі, практику їх застосування, систему наукових поглядів та розробок стосовно розглядуваної проблеми.

Одержані висновки та їх новизна: робота є комплексним дослідженням кримінально-правових та кримінально-виконавчих проблем довічного позбавлення волі.

Ключові слова: покарання, смертна кара, довічне позбавлення волі, пенітенціарна пробація, гуманізм, міжнародне законодавство, кримінально-правові норми.

RESUME

Master's work contains 77 pages, list of sources with 80 titles.

The aim of the master's advocates a comprehensive multidimensional study of the problem of life imprisonment as a means of criminal law regulation and social management in the field of public needs and social values, as well as justification of proposals aimed at improving the effectiveness of its impact on convicts and citizens.

Object of this research there are social-legal relations in the sphere of definition of life imprisonment as the most severe type of punishment in the domestic system of criminal penalties.

The subject of research there are valid normative legal acts that regulate the social and legal understanding of the concept of life imprisonment, the practice of their application, the system of scientific views and developments regarding the problem under consideration.

The resulting conclusions and novelty: the work is a comprehensive study of criminal and criminal enforcement issues of life imprisonment.

Keywords: punishment, capital punishment, life imprisonment, penitentiary

probation, humanism, international law, criminal law.

АНОТАЦІЯ

Герасимчук К.В. Правове регулювання відбування покарання у виді довічного позбавлення волі. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня “магістр” за спеціальністю 262 – Правоохоронна діяльність – Тернопільський національний економічний університет, Тернопіль, 2019.

У магістерській роботі проаналізовано проблему довічного позбавлення волі як історично мінливого кримінально-правового і соціального інституту; з’ясовано соціально-правову обумовленість запровадження довічного позбавлення волі; досліджено співіснування смертної кари та довічного позбавлення волі; визначено поняття довічного позбавлення волі з урахуванням особливостей сучасного періоду та змін у правозастосовчій практиці; надано кримінально-правову характеристику та досліджено зміст довічного позбавлення волі; визначено загальні тенденції гуманізації та перспективи пенітенціарної пробації щодо довічного позбавлення волі в Україні; узагальнено зарубіжну практику застосування довічного позбавлення волі з виробленням пропозицій щодо можливості його імплементації в українське законодавство.

ANNOTATION

Herasymchuk K. V. Legal regulation of serving a sentence in the form of life imprisonment. – It is manuscript.

Research on education and qualification of “Master” in the field 262 – Law enforcement activities – Ternopil National Economic University, Ternopil, 2019.

In the master's thesis the problem of life imprisonment as a historically changing criminal and social institute has been analyzed; the social and legal conditionality of the introduction of life imprisonment has been clarified; the coexistence of the death penalty and life imprisonment has been investigated; the concept of life imprisonment is defined taking into account the peculiarities of the modern period and changes in the law enforcement practice; criminal-law characteristics are given and the content of life imprisonment is investigated; identifies general trends in humanization and prospects of life imprisonment in Ukraine; foreign practice of applying life imprisonment with making proposals on the possibility of its implementation into Ukrainian legislation is generalized.

ЗМІСТ

Вступ.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТИТУТУ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ.....	9
1.1. Становлення покарання у виді довічного позбавлення волі в законодавстві України.....	9
1.2. Соціально-правова обумовленість запровадження довічного позбавлення волі.....	16
1.3. Співіснування смертної кари та довічного позбавлення волі.....	22
Висновок до розділу 1.....	28
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВА ПРИРОДА ПОКАРАННЯ У ВИГЛЯДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ.....	29
2.1. Поняття довічного позбавлення волі.....	29
2.2. Кримінально-правова характеристика та зміст довічного позбавлення волі.....	35
Висновок до розділу 2.....	48
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТИТУТУ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЧИ УВ'ЯЗНЕННЯ.....	49
3.1. Загальні тенденції гуманізації та перспективи пенітенціарної пробації щодо довічного позбавлення волі в Україні.....	49
3.2. Зарубіжний досвід застосування покарання у виді довічного позбавлення свободи (ув'язнення) та його імплементація в українське законодавство.....	57
Висновок до розділу 3.....	66
Висновки.....	67
Список використаних джерел.....	70

ВСТУП

Актуальність теми. Питання довічного позбавлення волі, його існування, розвитку та вдосконалення є одним із найважливіших для сучасних наук кримінального та кримінально-виконавчого права, оскільки довічне позбавлення волі для української системи покарань є достатньо новим його видом, тому існує достатня кількість питань, що потребують поглибленого наукового розгляду.

Довічне позбавлення волі є найвищою мірою покарання в нашій державі, своєрідною альтернативою смертній карі, що призначається лише у виняткових випадках за вчинення особливо тяжких злочинів. Цей вид покарання застосовується завжди як основний, може призначатись і самостійно, і у поєднанні з додатковими покараннями.

На думку багатьох науковців, такий вид покарання є доречним та ефективним у боротьбі зі злочинністю в Україні. Проблема полягає в тому, що досі тривають дискусії про те, чи є покарання у виді довічного позбавлення волі достатньою альтернативою смертній карі, оскільки, незважаючи на те, що у більшості держав світу відмовилися від такого виду покарання, як смертна кара, однак є низка держав, де таке покарання продовжує існувати.

Тому сучасна юридична наука постала перед необхідністю теоретичного аналізу проблем, які з'явилися в практиці застосування довічного позбавлення волі. На жаль, цьому покаранню набагато більше уваги приділяють не вчені, а організатори різноманітних ток-шоу, студенти та пересічні громадяни. Довічному позбавленню волі в науковому плані присвячено незначна кількість робіт. На цей час немає однозначних наукових відповідей на запитання щодо застосування довічного позбавлення волі в його кримінально-правовому і кримінально-виконавчому аспектах. Проблема довічного позбавлення волі, будучи однією з найбільш гострих проблем науки кримінального та кримінально-виконавчого права, виявляється однією з найменш розроблених у сучасній юриспруденції.

Гуманістичним тенденціям та проблемам звільнення від довічного позбавлення волі приділено увагу у роботах С. М. Школи та Б. М. Телефанка, значний внесок у розробку окресленої проблематики і, зокрема, у сфері теоретичного вирішення проблем кримінально-правової політики української держави, зробили такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. В. Голіна, Т. А. Денисова, А. І. Долгова, В. М. Дрьомін, М. Д. Дурманов, С. І. Зельдов, О. Г. Кальман, В. В. Комаров, О. М. Костенко, В. М. Куц, О. М. Литвак, Т. О. Ліснієвські-Костарева, В. В. Лунєєв, В. Т. Малярєнко, К. М. Мірзажанов, О. С. Міхлін, А. А. Музика, В. О. Навроцький, М. І. Панов, П. С. Ромашкін, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, В. П. Тихий, В. О. Туляков, П. Л. Фріс та ін. Проте аналіз загальних тенденцій гуманізації виконання довічного позбавлення волі та доцільності звільнення від нього не одержали належної аргументації.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає в комплексному багатоаспектному дослідженні проблеми довічного позбавлення волі як засобу кримінально-правового регулювання і соціального керування в сфері суспільних потреб і соціальних цінностей, а також обґрунтування пропозицій, спрямованих на підвищення ефективності його впливу на засуджених і громадян.

Досягнення визначеної мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- проаналізувати проблему довічного позбавлення волі як історично мінливого кримінально-правового і соціального інституту;
- визначити соціально-правову обумовленість запровадження довічного позбавлення волі;
- дослідити співіснування смертної кари та довічного позбавлення волі;
- з'ясувати поняття довічного позбавлення волі з урахуванням особливостей сучасного періоду та змін у правозастосовчій практиці;
- надати кримінально-правову характеристику та дослідити зміст довічного позбавлення волі;

- визначити загальні тенденції гуманізації та перспективи пенітенціарної пробації щодо довічного позбавлення волі в Україні;

- узагальнити зарубіжну практику застосування довічного позбавлення волі з виробленням пропозицій щодо можливості його імплементації в українське законодавство.

Об'єктом дослідження є суспільно-правові відносини у сфері визначення довічного позбавлення волі як найсуворішого виду покарання у вітчизняній системі кримінальних покарань.

Предметом дослідження виступають чинні нормативно-правові акти, які регламентують соціально-правове розуміння поняття довічного позбавлення волі, практику їх застосування, систему наукових поглядів та розробок стосовно розглядуваної проблеми.

Методи дослідження обрані, виходячи з поставлених у роботі мети та завдань, з урахуванням його об'єкту та предмету. Методологічною основою дослідження є сучасна теорія наукового пізнання соціальних явищ, що охоплює комплекс теоретичних методів збирання, аналізу, обробки фактологічної інформації, серед яких: методи загальнонаукового, порівняльного аналізу зарубіжних і вітчизняних джерел та інші методи наукового пізнання.

В якості загальнонаукових методів було використано:

- метод загальної діалектики, що дозволив розглянути кримінальне законодавство України в його постійному розвитку;

- історико-правовий метод, що використовувався для розкриття генезису довічного позбавлення волі, законодавчих та інших засобів його застосування, а також реалізації в дослідженні положень загальної теорії кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права;

- порівняльно-правовий метод, який визначив зміст та процедуру вивчення зарубіжного законодавства, що регулює питання застосування довічного позбавлення волі;

- системно-структурний аналіз, за допомогою якого досліджувалися питання, пов'язані із визначенням цілісної державної системи та підсистеми органів та установ, їх структурних підрозділів, в яких відбувається виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі;

Нормативну та інформаційну основу роботи складають Конституція України, Кримінальний кодекс України, Кримінально-виконавчий кодекс України, діючі законодавчі і підзаконні акти, міжнародно-правові документи, що мають відношення до виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі і поводження із засудженими, міжнародне законодавство, що регулює питання довічного позбавлення волі, праці вітчизняних і закордонних авторів по кримінальному, кримінально-виконавчому праву.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що робота є комплексним дослідженням кримінально-правових та кримінально-виконавчих проблем довічного позбавлення волі.

Практичне значення отриманих результатів визначається рекомендаціями, спрямованими на удосконалення правових норм, що регламентують призначення і виконання довічного позбавлення волі в Україні.

Структура та обсяг дослідження. Робота складається із вступу, 3 розділів, які поділені на 7 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (80 найменувань). Загальний обсяг роботи становить 77 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТИТУТУ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ

1.1. Становлення покарання у виді довічного позбавлення волі в законодавстві України

Усвідомлюючи себе колективом рівних, члени суспільства протягом усієї історії людства проявляли певну гуманність щодо співгромадян, які вчинили тяжкий злочин. Так, у Давньому Римі до повноправних, замість смертної кари, застосовували депортацію у віддалені частини імперії з конфіскацією майна й позбавленням громадянських прав. Із поширенням християнства альтернативою смертній карі стає чернечий постриг і довічне поміщення в монастир. Епоха середньовіччя привнесла обмеження застосування смертної кари до визначеного кола осіб на основі привілеїв, а потім у зв'язку з матеріально-економічними факторами, що «завжди справляли значний вплив на пом'якшення жорстокості покарань», це обмеження поширилось й на решту суспільства [7, 345].

У найдавніші часи в нашого народу, як і в інших народів світу, існувала кровна помста. Проте з розвитком суспільства та державно-правових інституцій вона поступово витіснялася і вже в першому збірнику чинного писаного права в період княжої доби – «Руській правді» – вона була повністю замінена «виною», тобто грошовим відшкодуванням. Вищою мірою при цьому було вигнання з князівства та конфіскація майна. Пізніше смертну кару в Україні запровадив князь Володимир Великий під впливом візантійського права і під безпосереднім тиском грецьких єпископів. Але вже незабаром він відмовився від неї, замінивши іншими видами покарань (історичні джерела з цього приводу приписують князю вислів: «Гріха боюся») [56, 105].

У пізніші часи, особливо в умовах бездержавного існування України, спочатку під впливом татаро-монгольського іґа, а потім і жорстокого середньовічного права Заходу, смертна кара починає поступово

поширюватися і все більше застосовується. Так, Статутом Великого князівства Литовського смертна кара передбачалася за велику кількість злочинів, у тому числі релігійних, державних, проти особи, сім'ї. При цьому жахливими були способи страти – четвертування, здирання шкіри, повішення за ребро, посадження на кіл, колесування, закопування в землю, розірвання кіньми.

Довічне тюремне ув'язнення почало існувати як основне покарання з початку XVI ст. За часів козащини за злочини проти релігії (богохульство, відступництво від православної віри, чаклунство, пропаганда церковної єресі та розколів), держави (замах, вбивство чи поранення представника державної влади, знищення або фальшування грамот чи печаток, фальшування грошей, державна зрада), проти життя, каралися смертю.

В історії Російської імперії (до якої входили й українські землі) уперше страту на законодавчому рівні закріпили у 1398 р. у Двинській Статутній грамоті.

За російськими законами смертна кара була найпоширенішою карою і призначалася за понад 60 видів злочинів. Згідно з нормами «Прав, за якими судиться малоросійський народ» від 1743 р., смертна кара застосовувалася за побиття або образу батьків, крадіжку на суму більше 20 рублів або за 3 незначні крадіжки тощо [11, 31].

У XIX ст. унаслідок гуманізації кримінального законодавства та економічного розвитку на зміну смертній карі як одного з основних видів кримінальних покарань приходять довічне заслання, каторга та кримінальне рабство. Безстрокове позбавлення чи обмеження волі, поєднане з обов'язковою важкою виснажливою працею, часто з виселенням у віддалені необжиті території – ось, що прийшло на зміну смертній карі. Знадобилося майже століття, щоб держави Європи визнали неефективність каторги як виду покарання, зосередивши свою увагу на тюремному ув'язненні.

В 1840-1842 рр. основним джерелом кримінального права був 15-й том Зводу законів Російської імперії, зокрема «Уложення про покарання

кримінальні й виправні». В останньому злочини поділялися на тяжкі злочини, злочини і проступки, за вчинення яких передбачалося 35 видів покарання – від осуду до смертної кари. Звід законів Російської імперії передбачав страту лише за тяжкі державні злочини (замах на царя, фальшування грошей і документів, державна зрада, вбивство чиновника). Після реформ у Російській імперії згідно з «Уложенням про покарання кримінальні та виправні» від 1866 і 1885 років найважчим видом покарання залишалася смертна кара, яка застосовувалася за бунт, державну зраду, замах на життя царя і членів його родини.

Проте протягом усієї історії страта існувала з деякою періодичністю. За часів радянської влади смертна кара – розстріл проголошувалась виключною й тимчасовою мірою покарання, радянський уряд декілька разів відмовлявся від її застосування [50, 99].

Таким чином, у кримінальному законодавстві кінця XIX ст. довічне позбавлення волі існувало лише у вигляді безстрокових каторжних робіт.

Зі скасуванням смертної кари у кінці XIX ст. у кримінальному законодавстві європейських країн з'являється новий вид покарання – довічне ув'язнення. Так, в Італії Кримінальний кодекс 1889 р. установив покарання у виді довічного ув'язнення (*ergastolo*). З того ж часу була передбачена прогресивна система відбування даного виду покарання. Започатковані щодо відбування покарання у виді каторжних робіт марочна й прогресивна системи були вдало реалізовані й у практиці відбування довічного позбавлення волі.

Наступним етапом стало утвердження концепції виправлення чи перевиховання як основної мети покарання та розвиток умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. Останній, у свою чергу, торував собі дорогу не без складнощів. Знадобилися неабиякі зусилля науковців і практиків, аналіз зарубіжного досвіду, що, зокрема, було зроблено професором А. А. Піонтковським. За результатами цієї роботи у 1909 р. було ухвалено закон «Про умовно-дострокове звільнення» [65, 40].

На початку ХХ ст. в Росії розпочиналися спроби відміни смертної кари через прийняття рішень Першої і Другої Державних дум, але в обох випадках проекти законів не отримали схвалення Державної Ради Росії і не отримали форми закону. З цього моменту застосування і скасування смертної кари в історії змінювалися майже щоквартально [56, 106].

Наступна спроба законодавчої відміни смертної кари відбувалася через декілька років – 17 січня 1920 р. Постановою Ради Народних Комісарів «Про відміну застосування вищої міри покарання (розстрілу)» смертну кару було відмінено. Але, як зазначає О. Міхлін, 11 травня 1920 р. смертна кара знову була поновлена.

Певний перелом у ставленні до смертної кари відбувся у зв'язку з прийняттям 15 жовтня 1927 р. Постанови про виключення із Кримінальних кодексів радянських республік смертної кари за всі злочини, крім державних та військових, а також озброєного розбою. Але, незважаючи на це, до початку Великої Вітчизняної Війни перелік злочинів, за які застосовувалася смертна кара, поступово розширювався. Так, у 1930 р. була встановлена смертна кара за ухилення від призову на військову службу, у 1931 р. – за порушення трудової дисципліни на залізничному транспорті, у 1932 р. – за розкрадання вантажів на залізничному та водному транспорті, а також розкрадання колгоспного та кооперативного майна, у 1934 р. – за умисне вбивство, вчинене військовослужбовцями при особливо тяжких обставинах, у 1935 р. – за порушення трудової дисципліни на повітряному транспорті.

Ще одна спроба відміни смертної кари була здійснена 26 травня 1947 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про скасування смертної кари», відповідно до якого було проголошене повне скасування в мирний час смертної кари, передбаченої за діючими в СРСР законами. Хоча поряд з цим діяла таємна директива, що допускала застосування смертної кари спеціальними судами МГБ СРСР у справах про так звані контрреволюційні злочини. Наступними Указами Президії Верховної Ради СРСР «Про застосування смертної кари до зрадників Батьківщини, шпигунів,

підричників-диверсантів» від 12 січня 1950 р. і «Про посилення кримінальної відповідальності за умисне вбивство» від 30 квітня 1954 р. допущене застосування смертної кари за зазначені злочини в мирний час.

Смертна кара за деякі особливо небезпечні злочини в Основах кримінального законодавства 1958 р. мала винятковий і тимчасовий характер.

Щодо кримінального законодавства УРСР, то воно було прийняте в 1960 р. і передбачало виключний і визначений перелік покарань, розташувавши їх в порядку від більш суворих до більш легких. У числі покарань, однак поза їх системою, кримінальне законодавство передбачало смертну кару, яка у вигляді виключної міри, тимчасово, надалі до її повної відміни, застосовувалася до осіб, винних у вчиненні особливо тяжких злочинів [24, 327].

Після проголошення Україною незалежності розвиток кримінального права відбувався в основному через унесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України 1960 року. 5 травня 1997 року Україна підписала в Страсбурзі Протокол № 6 Європейської конвенції «Про захист прав і основних свобод людини щодо скасування смертної кари в Україні». При цьому в окремому протоколі Україна взяла на себе зобов'язання щодо зупинення виконання смертних вироків, навіть без затвердження цього зобов'язання в парламенті.

Довічне позбавлення волі було запроваджене в українську систему покарань Законом України від 22 лютого 2000 р. «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України». Цим Законом Кримінальний кодекс України 1960 р. був доповнений ст. 25², у якій вказувалось, що довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжкого злочину і застосовується у випадках, спеціально передбачених Кримінальним кодексом, якщо суд не вважатиме за можливе призначити позбавлення волі на певний строк. Покарання у виді довічного позбавлення волі не застосовувалося до осіб, які

вчинили злочин у віці до 18 років, до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були у стані вагітності під час вчинення злочину або на момент винесення вироку [85, 48].

Кримінальний кодекс України 1960 р. встановлював довічне позбавлення волі за 5 загально-кримінальних злочинів, пов'язаних, як правило, з умисним посяганням на життя особи, і за 18 військових злочинів, вчинюваних у воєнний час або у бойовій обстановці, чи зв'язаних з умисним вбивством [69, 195].

Передбачає покарання у виді довічного позбавлення волі і Кримінальний кодекс України 2001 р. У ч. 1 ст. 64 даного кодексу вказано, що «довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених цим Кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк» [1].

Необхідно, однак, зазначити, що хоча досліджуваний вид покарання і називається довічним позбавленням волі, це зовсім не означає, що засуджена до нього особа в усіх без винятку випадках повинна його відбувати до кінця свого життя. Інакше кажучи, довічний характер даного покарання не є абсолютним, оскільки у передбачених законом випадках можлива його заміна іншим видом покарання. Так, ч.2 ст.87 Кримінального кодексу встановлює, що актом помилування може бути здійснена заміна засудженому призначеного судом покарання у виді довічного позбавлення волі на позбавлення волі строком не менш як 25 років. Можлива заміна довічного позбавлення волі іншим видом покарання і судом. Так, ч.5 ст.80 Кримінального кодексу встановлює, що якщо суд не визнає за можливе застосувати до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, давність виконання обвинувального вироку, то це покарання замінюється позбавленням волі на певний строк. Замінюється судом довічне позбавлення волі іншим видом покарання і тоді, коли санкція статті, за якою була засуджена особа, уже не передбачає такого покарання (ч. 3 ст. 74

Кримінального кодексу) [1].

Згідно з Положенням про порядок здійснення помилування, від 21.04.2015 № 223/2015 [5], клопотання про помилування особи, засудженої до довічного позбавлення волі, може бути подано тільки після відбуття нею не менш як 20 років призначеного покарання (абз. 2 п. 4). За загальним правилом клопотання про помилування може бути подано відразу після набрання вироком законної сили і для його розгляду якихось надзвичайних обставин не вимагається. Крім того, у разі відхилення Комісією при Президентові України у питаннях помилування клопотання про помилування повторне клопотання щодо особи, засудженої до довічного позбавлення волі, за відсутності нових обставин, що заслуговують на увагу, може бути внесено на розгляд Комісії не раніше як через п'ять років, а щодо інших засуджених – не раніше як через рік із часу відхилення попереднього клопотання. Повторне клопотання, що надійшло до закінчення цих строків, повертається заявникові з відповідним роз'ясненням (п. 14).

Таким чином, довічне позбавлення волі в сучасному його розуміння з'явилося лише в 2001 р., але з аналізу вищенаведених законодавчих джерел можна зробити висновок, що в Соборному Уложенні 1649 р. як прообраз довічного позбавлення волі з'явилося безстрокове тюремне ув'язнення. У кінці XVIII ст. до покарань була віднесена довічна каторга, яка, на нашу думку, також може розглядатися як один з попередників довічного позбавлення волі. Тому, як вказує В.В. Кузнецов, стратегія фізичного знищення злочинців і залякування населення, історично неминуча на ранніх етапах розвитку цивілізації, до XXI ст. повністю віджила себе [47, 187].

1.2. Соціально-правова обумовленість запровадження довічного позбавлення волі

XX століття надало нашому суспільству новий імпульс у розвитку інституту кримінального покарання. На нашу думку, весь цей період пройшов під знаком протистояння інституту смертної кари та інституту позбавлення волі, а іноді й при певному симбіозі обох різновидів цих каральних репресій щодо власного народу з боку уряду.

Загальне пом'якшення моралі, розвиток науки і гуманітарних вчень, негативний досвід практики залякувальних репресій і усвідомлення користі помірних покарань привели до поступового обмеження сфери застосування смертної кари і поширення інституту позбавлення волі.

Зробивши екскурс в історію застосування смертної кари в Україні в радянський період, можна дійти висновку, що вона, як правило, не відповідає своєму законодавчому визначенню як виняткової міри покарання, бо постійно (всі здійснені державою скасування – з 4 січня 1918 р. по 28 листопада 1918 р.; з 26 травня 1947 р. по 12 травня 1950 р. – були актами короткочасними і такими, що переслідували суто політичні цілі) застосовувалася до значної кількості осіб і за велике коло злочинних діянь. За період 1972–1991 років в Україні смертна кара призначалася 2394 засудженим, з них за ст. 93 КК УРСР (умисне вбивство при обтяжуючих обставинах) – 2226, за вчинення особливо небезпечних злочинів проти держави – 60, за ст. 69 (бандитизм) – 31. Значне законодавче звуження можливості призначення смертної кари (сфера її застосування стала в основному обмежуватися вчинками, пов'язаними з позбавленням життя людей) було здійснено Україною вже як суверенною незалежною державою [64, 7].

Протягом всього розвитку нашої держави ставлення до проблеми смертної кари змінювалось, періоди її скасування або незастосування змінювались періодами численних страт чи раптовим поверненням до цієї міри покарання. Проте, як вбачається, єдиним правильним і об'єктивно

обумовленим напрямком розвитку суспільства є його прагнення до скасування смертної кари. За період з 1984 по 1990 р. її скасували 11 країн (в 1979–1983 рр. – всього 3 країни). 21 країна скасувала її *de facto*, тобто, не застосовує цю міру покарання на практиці протягом 10 і більше років. У теперішній час в середньому одна країна в рік скасовує смертну кару *de jure*.

Тому 22 лютого 2000 р. Верховна Рада України ратифікує Протокол № 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини, що означає повне скасування смертної кари. Таким чином, основним видом покарання в незалежній Україні стало позбавлення волі [11, 32].

З цього часу за найтяжчі злочини призначається кара у вигляді довічного позбавлення волі, за менш тяжкі злочини – позбавлення волі на різні терміни. Спробуємо узагальнено розглянути негативні прояви та несприятливі наслідки позбавлення волі, що є одним із кроків системного аналізу інституту позбавлення волі та з'ясування його перспектив. У свою чергу, це може доповнити уявлення про сутність, зміст і цілі позбавлення волі, а також про задачі альтернативних покарань, шляхи оптимізації всієї системи покарань та процесу їх виконання.

Таким чином, на шляху становлення держави як правової закономірно постає питання про доцільність і можливість широкого застосування позбавлення волі. Покарання, в тому числі, позбавлення волі, відповідно до чинного законодавства, має не тільки карати, а й виправляти засудженого та попереджувати нові злочини. Проте різниця між належним та реальним, між теорією та практикою настільки разюча, що це породжує недовіру до діяльності кримінально-виконавчих установ та сумніви відносно того, чи залишити позбавлення волі одним з провідних покарань.

Багато дослідників вказували на те, що воно декласує людей, спустошує і ганьбить їх, лягає важким тягарем на самого злочинця та його сім'ю; негативно впливає на свідомість людей і суспільну психологію, робить грубішою суспільну мораль і моральність; має доволі низьку ефективність, особливо стосовно неповнолітніх; є небезпечним соціальним

явищем навіть у стабільному суспільстві; є для суспільства дорогим та руйнівним; як правило, не сприяє зниженню рівня злочинності, тому в переважній більшості країн світу застосовується широке коло альтернативних видів покарань [49, 95].

Однак, підтвердження чи спростування наведених позицій можливо лише за умови детального дослідження таких проявів позбавлення волі, які визначаються негативними. Систематизовано їх можна розглядати за такими сферами: зміни в психіці та поведінці особи, умови відбування покарання, наслідки для суспільства і витрати держави, робота установ виконання переконань, постпенітенціарний вплив на особу.

Серед небажаних для суспільства наслідків застосування позбавлення волі можна назвати те, що:

- від позбавлення волі потерпають майже всі соціальні групи – засуджені (через відчуття фізичних та моральних страждань), потерпілі, сім'ї, родичі, близькі (як засуджених, так і потерпілих), трудові колективи, правоохоронні органи, а також держава і суспільство в цілому;

- позбавлення волі не зупиняє людину від вчинення злочину, хоча через нього вона й відбувала покарання. Це підтверджується щорічними статистичними даними про те, що приблизно 50 % засуджених до позбавлення волі неодноразово відбувають це покарання;

- майже кожен з колишніх засуджених, повертаючись до життя в суспільстві, приносить до нього частину тюремних «традицій» і «законів», тюремний фольклор і «культуру», спосіб життя, тюремну «психологію і філософію»;

- звільнені особи не завжди можуть знайти своє місце в суспільстві та подолати всі труднощі, які виникають відразу після звільнення – часом вузька та непрестижна професія, отримана ними в колонії, конкуренція на ринку праці, незабезпеченість житлом тощо [78, 144].

Також треба враховувати те, що Україна посідає третє місце після Росії та США за кількістю засуджених до позбавлення волі на 10 тис населення, і

припускається, що в недалекому майбутньому кожний четвертий громадянин України матиме судимість, кожен десятий – буде таким, що відбував покарання в місцях позбавлення волі.

Таким чином, ще раз відзначимо, що Європейський вибір України та приєднання її до європейського правового поля зумовили необхідність реформування законодавства України згідно з міжнародними документами про права людини та взятими на себе правовими зобов'язаннями безумовного дотримання ратифікованих Верховною Радою найважливіших європейських правових актів.

З цієї причини в нове тисячоліття Україна увійшла без смертної кари, але з довічним позбавленням волі, передбаченим в 11 санкціях статей Особливої частини КК України [86, 16].

Довічне позбавлення волі – це фактично і юридично найбільш суворий вид покарання з передбачених чинним Кримінальним кодексом України. Фактично найсуворіший характер довічного позбавлення волі визначається істотністю і тривалістю позбавлень та обмежень прав і свобод особи, засудженої до цього покарання. На те, що довічне позбавлення волі є і юридично найбільш суворим видом покарання, вказує його місце у встановленій ст. 51 Кримінального кодексу системі покарань, де, як відомо, окремі види покарань розташовані від найменш суворого до найбільш суворого. Замикає ж цю систему, тобто визнається найбільш суворим видом покарання, саме довічне позбавлення волі.

Найсудоріший характер покарання у виді довічного позбавлення волі позначається на порядку і умовах його встановлення, застосування (призначення) та відбування.

Не важко помітити, що порівняно з попереднім, чинний Кримінальний кодекс України більш як наполовину зменшив кількість видів злочинів, за які встановлене довічне позбавлення волі, обмеживши їх коло лише діяннями, пов'язаними з умисним посяганням на життя особи або спрямованими проти миру та безпеки людства.

Довічне позбавлення волі може призначатись як самостійно, так і у поєднанні з додатковими покараннями.

Аналіз судової практики дає підставу зробити висновок, що обставиною, яка зумовлює призначення довічного позбавлення волі і водночас вказує на неможливість досягнення мети покарання шляхом застосування покарання у виді позбавлення волі на певний строк, є винятково високий ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину і особи злочинця.

Обмеження кола осіб, які підлягають тому чи іншому виду покарання, може бути визнане виправданим лише тоді, коли для цього є необхідні підстави. Так, не викликає сумніву, скажімо, обґрунтованість заборони застосування громадських і виправних робіт до інвалідів чи до громадян, які досягли пенсійного віку, оскільки характер цих покарань передбачає працездатність засуджених до них осіб. Заборона ж застосування довічного позбавлення волі до зазначених у ч.2 ст.64 Кримінального кодексу осіб, як видається, жодних підстав під собою не має. Самі по собі досягнення чи недосягнення певного віку або стан вагітності такою підставою вважатися не можуть. Тому заборона застосування довічного позбавлення волі до вказаних у ч.2 ст.64 Кримінального кодексу осіб є не лише порушенням принципу рівності громадян перед законом, але й свого роду індульгенцією цим особам на вчинення особливо тяжких злочинів [26, 76].

З огляду на викладене було б правильно із ст. 64 Кримінального кодексу її другу частину виключити. Натомість доцільно передбачити можливість умовно-дострокового звільнення від відбування покарання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Таке звільнення могло б застосовуватись, якщо засуджений відбув відповідний строк покарання (скажімо, не менш як 25 років) і довів, що уже не становить небезпеки для суспільства. І тоді особа звільнялася б від довічного позбавлення волі не за сам факт досягнення чи недосягнення нею певного віку або наявності у неї вагітності, тобто не з огляду на наперед встановлений для неї законом привілей, а саме тому, що вона заслужила це звільнення своєю поведінкою

під час відбування покарання. І це буде і гуманно, і справедливо. До речі, за даної умови Кримінальний кодекс України повністю відповідав би положенню п. «а» ст. 37 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 р. стосовно того, що довічне тюремне ув'язнення може призначатися за злочини, вчинені особами, молодшими 18 років, лише тоді, коли буде передбачена можливість звільнення їх від цього покарання.

У разі призначення хоча б за один із вчинених особою злочинів довічного позбавлення волі, остаточне покарання за сукупністю злочинів та вироків визначається шляхом поглинення усіх будь-яких менш суворих основних покарань довічним позбавленням волі (ч.2 ст.70, ч.2 ст.71 Кримінального кодексу України) [1].

Отже, відміна смертної кари є необхідною умовою для вдосконалення вітчизняного кримінального права і гуманізації суспільства, так як це направлено не на полегшення участі злочинців, а на визнання державою людського життя вищою і абсолютною цінністю. Введення замість смертної кари альтернативного і досить суворого покарання, яким є довічне позбавлення волі, цілком відповідає демократичним цінностям, проголошеним у КК та міжнародних стандартах про права людини.

Вважаємо, що застосування покарання завжди повинно здійснюватись з додержанням основних напрямків, притаманних кримінальній політиці: а) застосування суворих мір покарання до рецидивістів і осіб, що вчинили тяжкі злочини; б) застосування менш суворих мір покарання, передусім покарань, не пов'язаних з ізолюванням винного від суспільства, і навіть умовного засудження або відстрочення виконання покарання, до осіб, які вперше вчинили менш тяжкі злочини або злочини, що не мають великої суспільної небезпеки. Можна впевнено стверджувати, що в наш час становлення демократичного суспільства слід вдосконалювати інститут умовно-дострокового звільнення від відбування покарання (особливо для неповнолітніх) і якомога частіше замість позбавлення волі застосовувати обмеження волі чи громадські роботи. На нашу думку, поєднання цих двох

напрямків є обов'язковими у здійсненні каральної політики судових органів на сучасному етапі боротьби зі злочинністю [20, 17].

1.3. Співіснування смертної кари та довічного позбавлення волі

Покарання застосовуються з метою забезпечення ефективного захисту суспільних відносин, які охороняються нормами кримінального права, а також запобігання вчиненню нових злочинів і засудженими, і іншими особами.

Вчинення особливо тяжких злочинів вимагає застосування покарань відповідного ступеня суворості, тому чимало держав застосовують щодо осіб, які вчинили особливо тяжкі злочини, найвищу міру покарання – смертну кару, це як винятковий, найсуворіший вид покарання, що полягає у примусовому позбавленні життя засудженого від імені держави за вироком суду.

Виконання смертної кари продовжувалось не лише за часів радянської влади, а й з проголошенням у 1991 р. незалежності України. Способом виконання смертної кари, який застосовувався в Україні, був розстріл, як і в усіх інших державах, що утворились у результаті розпаду СРСР.

Установити кількість розстріляних за період з серпня 1991 по березень 1997 р. можливо, але цей напрямок досліджень чомусь не входить до кола інтересів дослідників і правозахисників й також слід визнати, що ці компетентні державні структури не зацікавлені в їх оприлюдненні.

Після прийняття нашої держави у листопаді 1996 р. до Ради Європи однією з вимог зазначеної авторитетної міжнародної організації було скасування смертної кари в Україні [12, 3].

Ураховуючи прагнення українського народу до побудови демократичної і правової держави європейського рівня, визнання України державою світового співтовариства й було відповідно накладено мораторій на виконання смертної кари, до скасування її як виду покарання взагалі. Та всупереч цьому укладена угода порушувалась, виконання смертної кари

фактично продовжувалось до березня 1997 р., про що неодноразово повідомляв у засобах масової інформації колишній міністр юстиції С. Головатий, і це, незважаючи на попередження представника Ради Європи в особі Ренати Волвенд щодо негайного припинення виконання страт у зв'язку з узятими зобов'язаннями. Безумовно, на це була політична воля керівництва держави. Без цього ніхто б, ніяких самостійних дій не вчиняв.

У жовтні 1997 р. зазначені факти змушений був підтвердити і президент України Л. Кучма, завіривши міжнародне співтовариство, що більше в Україні смертна кара застосовуватись не буде. 29 грудня того ж року Конституційний Суд України визнав, що смертна кара суперечить Конституції України, чим остаточно закрит шлях до її відновлення. У зв'язку з цим 2000 року Верховна Рада України внесла зміни до Кримінального кодексу України, якими остаточно вилучила поняття «смертна кара» з офіційного списку кримінальних покарань України [59, 131].

Проте нині висловлюються різні точки зору правників-учених і практиків щодо цих питань: одні пропонують повернутися до такого виду покарання, як смертна кара, дещо звузивши коло його застосування, другі пропонують застосовувати смертну кару лише за умисні вбивства й згвалтування малолітніх, інші не рекомендують повертатися у тоталітарне (на їх погляд) минуле.

Свого часу М. Шаргородський та І. Карпець навпаки були противниками довічного позбавлення волі як негуманного, непригаманного слов'янським народам виду покарання. Застерігали бути вкрай обережними у разі законодавчого визнання й застосування цього виду покарання А. Малько та Л.О. Мостепанюк [58, 14].

У XVIII-XIX ст. зарубіжні дослідники інколи висловлювали думки, що виконати смертний вирок щодо злочинця за вчинення ним певного тяжкого злочину – це для нього легка, незаслужена смерть, а слід зробити по-іншому, щоб до кінця днів своїх він перебував у жахливих, нелюдських умовах утримання, мучився і повільно вмирав.

Слід зазначити, що цю позицію, або близьку до неї, висловлюють і підтримують окремі громадяни в Україні (до певних категорій злочинців, наприклад, серійних убивць, маніяків-гвалтівників). Імовірно, що таку точку зору підтримує також незначна частина населення, але це наше припущення, оскільки досліджень з цього приводу ми не проводили.

На думку науковців XIX-XX століття, смертна кара не тільки не забезпечує громадську безпеку та не запобігає злочинам, але також має певні негативні сторони, які відсутні у інших видів кримінальних покарань. Зокрема, О. Ф. Кістяківський вважає, що основним недоліком смертної кари є те, що вона не може виправити особу злочинця та порушує невід'ємне право на життя, а також не виконує покладену на покарання превентивну функцію повною мірою. Єдина перевага смертної кари, на його думку, полягає в тому, що вона – дуже просте і дешеве покарання, оскільки не потребує ні часу, ні особливих зусиль: раз і назавжди позбавляє у злочинця можливості шкодити і тим захищає людський егоїзм від уявних і дійсних небезпек [63, 281].

В.В. Ленъ стверджує, що довічне позбавлення волі є безсумнівно складнішим, дорожчим і клопітким покаранням, ніж смертна кара, але воно забезпечує «перелом» порочної натури особи, що вчинила злочин, робить його корисним або хоча б безпечним для суспільства, захищає невід'ємне право кожної людини на життя [49, 95].

На думку В. Ф. Бойка, А. А. Музики, Є. С. Назимка, Ю.Ю. Федішина, смертна кара не може бути виправданою як ефективний засіб у боротьбі зі злочинністю. Ця міра покарання не належить до чинників, що стримують злочинність. Це підтверджують кримінологічні дослідження: кількість злочинів проти життя людини не зменшується зі збільшенням судових вироків про призначення смертної кари. Упродовж майже 40-ка років кількість умисних убивств зростала, незважаючи на застосування виняткової міри покарання. Отже, із позиції запобігання злочинності смертна кара себе не виправдовує [77, 343].

Н.М. Михальська вважає, що з позицій загальнолюдської й перебудованої суспільної моралі страта є кроком назад в еволюції суспільства [53, 204].

Після скасування смертної кари кримінальне покарання у виді довічного позбавлення волі, відповідно до чинного Кримінального кодексу України, стало найсуворішим видом покарання.

Довічне позбавлення волі як найвища міра покарання в Україні призначається лише у виняткових випадках. У санкціях статей Особливої частини КК України довічне позбавлення зазначається лише як альтернативне покарання позбавленню волі. Станом на 1 лютого 2016 року в Україні, без врахування Донецької та Луганської області, 1539 осіб відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі [52, 267]. Незважаючи на те, що цей вид покарання і називається довічним позбавленням волі, це зовсім не означає, що засуджена до нього особа в усіх без винятку випадках повинна його відбувати до кінця життя. Довічний характер окресленого покарання не є абсолютним, оскільки у передбачених законом випадках можлива його заміна іншим видом покарання. Зокрема, ч. 2 ст. 87 КК України встановлює, що актом помилування може бути здійснена заміна засудженому призначеного судом покарання у виді довічного позбавлення волі на позбавлення волі строком не менш як 25 років. Можлива заміна довічного позбавлення волі іншим видом покарання і судом. Так, ч. 5 ст. 80 КК України встановлює: якщо суд не визнає за можливе застосувати щодо особи, засудженої до довічного позбавлення волі, давність виконання обвинувального вироку, то це покарання замінюється позбавленням волі на певний строк.

Найсуворіший характер покарання у виді довічного позбавлення волі визначається істотністю і тривалістю позбавлень та обмежень прав і свобод особи, засудженої до цього покарання, та позначається на порядку і умовах його встановлення, застосування і відбування [71, 54].

Покарання у виді довічного позбавлення волі встановлюється лише за

вчинення особливо тяжких злочинів. Так, у ч. 5 ст. 12 КК України визначено, що злочин, за який передбачене покарання у виді довічного позбавлення волі, є особливо тяжким. Це покарання застосовується тільки у випадках, спеціально передбачених КК України, тобто лише тоді, коли воно встановлене у санкції статті, за якою засуджується особа, і за жодних умов не може бути призначене у будь-якому іншому разі. Інші види основних покарань в окремих випадках можуть застосовуватись і тоді, коли їх прямо не передбачає санкція відповідної статті Особливої частини КК України.

В усіх санкціях, які встановлюють довічне позбавлення волі, воно передбачене в альтернативі з позбавленням волі на певний строк, причому останній вид покарання завжди вказаний перед довічним позбавленням волі. Така їх конструкція означає, що закон розглядає як «звичне» покарання за відповідні злочини саме позбавлення волі на певний строк, вважаючи довічне позбавлення волі «винятковим» заходом впливу на винного. Тому безпосередньо кримінальний закон зобов'язує суд у кожному випадку призначення покарання за вчинення такого злочину спочатку вирішити питання про можливість застосування до засудженого покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Отже, відповідно до ч. 1 ст. 64 КК України, довічне позбавлення волі призначається лише у випадках, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк. При цьому не має значення, яку роль виконувала особа у вчиненні злочину, - виконавця, організатора, підбурювача, пособника. Був він закінченим, тривало тільки готування до нього чи замах на його вчинення. Рішення про призначення покарання у виді довічного позбавлення волі, а у зв'язку з цим і висновок про неможливість застосування покарання у виді позбавлення волі на певний строк у кожному окремому випадку повинні бути належно мотивовані у судовому вирокі.

Отже, обставиною, яка зумовлює призначення покарання у виді довічного позбавлення волі і водночас вказує на неможливість досягнення мети покарання шляхом застосування покарання у виді позбавлення волі на

певний строк, є «надзвичайно» високий ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину і особи злочинця. «Надзвичайність» суспільної небезпеки вчиненого злочину визначається сукупністю усіх зібраних у кримінальному провадженні даних, які стосуються вчиненого злочину, особи винного і обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання. На таку «надзвичайну» небезпеку можуть указувати:

- множинність, зокрема сукупність, повторність чи рецидив учинених особою злочинів;
- наявність у вчиненому діянні декількох ознак відповідного складу злочину;
- відсутність жодної з обставин, які пом'якшують покарання;
- наявність однієї або декількох обставин, які обтяжують покарання [34, 99].

На нашу думку, застосування такого виду покарання, як довічне позбавлення волі, на сучасному етапі розвитку українського суспільства є набагато доцільнішим ніж застосування смертної кари, оскільки кожна людина має право на життя. Такий вид покарання, як смертна кара, суперечить ст. 27 Конституції України та є порушенням Загальної декларації прав людини.

Висновок до розділу 1

Таким чином, починаючи з середини 90-х років і до сьогодні в суспільстві тривають дискусії, а іноді і відверті суперечки, проте, чи слід було скасовувати смертну кару і чи доцільно особливо небезпечних злочинців утримувати за рахунок держави довічно.

За часів існування царської Росії, до складу якої входила і Україна, у різні періоди її існування смертна кара то вводилася урядом, то скасовувалася. Так, за часи правління царя Миколи I, після страти лідерів декабристів, смертну кару офіційно було скасовано, про те залишилося таке покарання, як тілесне, а це, в багатьох випадках, означало для покараного смерть. Царський уряд того часу пишався тим, що Росія цивілізована країна, в якій немає смертної кари, і її кримінальне законодавство гуманне як ніколи і як ніде.

У травні 1996 року в Україні було страчено останнього засудженого до смертної кари. Після цього в нашій країні на вимогу закордонних правозахисних структур та Ради Європи було введено, так званій, мораторій на застосування смертної кари. Проте відповідні зміни до Кримінального кодексу України (1960 року) були внесені лише в 2000 році (Законом України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України» від 22 лютого 2000 року №1483 смертна кара була замінена довічним позбавленням волі.), а остаточно скасування смертної кари и введення в практику нового виду покарання «довічне позбавлення волі» було закріплено в новому Кримінальному кодексі України, який набрав чинності з 1 вересня 2001 року.

Довічне позбавлення волі пов'язане головним чином із запобіжними заходами щодо мети покарання. Це покарання введено до КК України не лише як самостійний вид, а й як такий, що замінив свого часу покарання у вигляді смертної кари.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВА ПРИРОДА ПОКАРАННЯ У ВИГЛЯДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ

2.1. Поняття довічного позбавлення волі

Довічне позбавлення волі є достатньо новим та специфічним видом покарання для українського законодавства й науки. Його введення було обумовлено пошуком «адекватної» заміни смертній карі. Як самостійний предмет розгляду науковців дослідження довічного позбавлення волі досить рідко виокремлюється у наукових працях. Фактично рівень комплексного вивчення проблем виконання покарання у виді довічного позбавлення волі є досить низьким.

Найчастіше зазначений вид покарання розглядається разом з позбавленням волі на певний строк і саме в рамках кримінально-правових досліджень, а не кримінально-виконавчих розробок [86, 17].

Слід зазначити, що у міжнародних нормах права відсутнє позбавлення волі як окремий конкретний вид кримінального покарання. Воно фактично зводиться до обмеження свободи у виді арешту, взяття під варту, ув'язнення [68, 31].

Кримінальний кодекс України не дає поняття довічного позбавлення волі. Враховуючи ж зміст статей 50, 63, 64 і тих статей Особливої частини Кримінального кодексу України, які передбачають це покарання, можна сказати, що воно є заходом примусу, який застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні умисного особливо тяжкого злочину, і полягає у безстроковій (до кінця життя) ізоляції засудженого від суспільства шляхом тримання його у спеціально призначених для цього кримінально-виконавчих установах.

Перші розробки, пов'язані з питанням виконання покарання у виді довічного позбавлення волі, мали більш громадський (суспільний) характер, не науковий, і з'являлися вони почали лише наприкінці ХХ століття.

Схиляючись до довічного позбавлення волі, О. В. Беца звертає увагу на

те, що ефективність смертної кари як виду покарання досить низька. Він стверджував, що за результатами досліджень ООН не було встановлено стабільного зв'язку між збільшенням випадків застосування смертної кари і зменшенням рівня злочинності у країні. Навпаки, чим менше застосовувалася ця міра покарання, тим менше вчинялося злочинів, за які вона передбачалася. Вчений зазначав, що жорстокість з боку держави породжує жорстокість з боку громадян. Тому перспективу, що відповідає проголошеному Конституцією України статусу справедливої, правової та соціальної держави, він вбачає саме у довічному позбавленні волі [62, 3].

Грунтовно досліджувала проблему виконання покарання у виді довічного позбавлення волі у своїх працях Л. О. Мостепанюк, яка у 2005 р. захистила дисертаційну роботу за темою: «Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання» [58, 12]. Дисертантом розроблене власне визначення поняття довічного позбавлення волі – це найтяжчий вид основних покарань, що полягає в довічній (пожиттєвій) ізоляції особи, визнаної судом винною у вчиненні особливо тяжкого злочину, від суспільства в спеціальних кримінально-виконавчих установах. Вона детально розглядає питання можливого звільнення від досліджуваного виду покарання, відзначаючи, що Конституційний Суд України своїм рішенням від 29 грудня 1999 р. формально скасував смертну кару, але не дав відповіді на запитання, яку аналогічну міру покарання застосовувати до осіб, що були засуджені до смертної кари. У зв'язку із цим науковець детально досліджує різні можливості звільнення від відбування покарання. Аналізуючи ситуацію, яка виникла на початку 2000 р., коли смертну кару було скасовано, і максимально суворим покаранням було позбавлення волі на строк до 15 років (довічне позбавлення волі як вид покарання було введено до КК України Законом України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України» від 22 лютого 2000 р.), авторка наполягає на тому, що відсутність чіткого врегулювання зазначеного питання, у зв'язку з діяльністю законодавчого

органу з введення відповідної заміни смертної кари, не може бути підставою звільнення від відбування довічного позбавлення волі у інший спосіб, ніж за клопотанням про заміну довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк у порядку помилування, яке здійснюється Президентом України.

Робилися спроби знайти відповідь на питання стосовно звільнення засуджених до довічного позбавлення волі шляхом аналізу зарубіжної практики, як, наприклад, це спробував зробити Б. О. Кириць. Він зазначає, що хоча покарання у виді довічного позбавлення волі і передбачає позбавлення засудженого свободи довічно (безстроково), насправді таким (довічним або безстроковим) воно є не завжди [28, 267]. Це пов'язано з тим, що до засуджених до довічного позбавлення волі може застосовуватися:

- пом'якшення (зменшення (зниження) строку) цього покарання (як приклад автор наводить положення Кримінального кодексу КНР);
- заміна цього покарання позбавленням волі на певний строк (така формула передбачена законодавством багатьох європейських країн);
- умовно-дострокове (умовне, дострокове) звільнення від відбування цього покарання. Кожна країна, яка передбачає покарання у виді довічного позбавлення волі, по-різному вирішує питання про можливість застосування інституту умовно-дострокового звільнення. Узагальнюючі підстави такого звільнення автор виділяє такі: 1) відбування засудженим встановленого строку покарання; 2) виправлення засудженого; 3) інші передбачені законом підстави.

Суттєвий науковий доробок стосовно питання виконання покарання у виді довічного позбавлення волі зробив і такий видатний вітчизняний науковець, як А. Х. Степанюк, який у своїх публікаціях звертав увагу на низку важливих проблем, зокрема і проблему звільнення від відбування покарання. Він зазначає, що оскільки ч. 2 ст. 64 КК України передбачає, що довічне позбавлення волі не застосовується до осіб у віці понад 65 років, то гіпотетично у засуджених до довічного позбавлення волі є ще один шанс

вийти на волю. Цей шанс з'являється з досягненням засудженим до довічного позбавлення волі 65-річного віку, оскільки термін «застосування покарання» означає як його призначення, так і виконання. Таким чином, виконувати довічне позбавлення волі щодо осіб у віці понад 65 років заборонено ч. 2 ст. 65 КК України [46, 117].

У зв'язку з тим, що відбування особою довічного позбавлення волі є достатньо жорсткою мірою покарання, оскільки умови тримання цього виду засуджених значною мірою відрізняються від умов тримання інших категорій засуджених, та взагалі враховуючи ступінь небезпечності діянь, за які призначається вказаний вид покарання, у наукових розробках таких російських вчених, як О. В. Кокурін і Ю. В. Славінська звертається увага на необхідність більш детального вивчення питань психологічного супроводу осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Вони пропонують перехід від колективного типу впливу на засуджених з боку адміністрації установи виконання покарання, до індивідуального підходу. Ці автори роблять спробу відповісти на низку питань, зокрема, чи доцільно застосовувати індивідуальний підхід до осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, чи витратити кошти і час спеціалістів на ресоціалізацію та корекцію поведінки осіб, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі [31, 27].

Науковці наголошують, що цей вид діяльності необхідний, адже, з одного боку, психологічний супровід зазначеної категорії осіб фактично підтримує психологічне здоров'я осіб, а з другого боку, юридично кожна особа, засуджена до довічного позбавлення волі, має можливість клопотати про помилування і має, хоча і не значний, але шанс знову стати повноцінним членом суспільства. Для більш ефективного та гуманного виконання покарання у виді довічного позбавлення волі автори пропонують провести комплексну реформу в установах виконання покарання, починаючи з матеріально-технічних умов, і закінчуючи встановленням у цих установах нормальної психологічної ситуації.

У створенні належних психологічних умов для відбування покарання у

виді довічного позбавлення волі можуть відіграти важливу роль не тільки спеціалісти установ виконання покарання, а й інші учасники кримінально-правової діяльності. Так, В. В. Кондратішина пропонує звернути увагу на необхідність реформування пенітенціарної системи щодо підвищення ролі співпраці адміністрацій місць виконання покарання з громадськими організаціями, як це передбачається ст. 61 МСП стандартних правил поводження з ув'язненими, у тому числі й через підвищення громадського контролю за дотриманням прав засуджених та дотриманням умов тримання засуджених [32, 264].

Такий науковець, як С. В. Царюк, звертається до проблеми умов виконання покарання у виді довічного позбавлення волі. Він зазначає, що з початку запровадження мораторію на смертну кару кількість засуджених до цього виду покарання збільшилася у два рази, і станом на 2008 р. становила 1270 осіб. Тому доцільно запропонувати доповнити розділ 4 КВК України статтями, які б детально регламентували права та обов'язки засуджених до довічного позбавлення волі, оскільки на практиці трапляються випадки, коли особі належним чином не повідомлялося про її права та обов'язки, в усній формі обсяг прав звужувався, а обов'язків - розширювався. Також значної уваги потребує питання реалізації загальних прав особи, таких як право на освіту, право створення сім'ї тощо [88, 97].

Також автор звертає увагу на важливість вивчення режиму виправної колонії як засобу виправлення засудженого. Адже за його даними 48 % засуджених до покарання у виді довічного позбавлення волі раніше не мали судимостей, а інші 52% – раніше притягувалися до кримінальної відповідальності, причому неодноразово. Після прибуття до місць виконання покарання всі вони опиняються в однакових умовах, але також не слід забувати про те, що особи, які раніше відбували покарання, і ті особи, що не відбували покарання, по-різному піддаються впливу системи перевиховання.

В юридичній літературі звертається увага також на існуючу суперечність ст. 151 Кримінально-виконавчого кодексу України та п. 7

Рекомендації NRec (2003) 23 Комітету міністрів Ради Європи «Про здійснення виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі та інших тривалих термінів ув'язнення адміністраціями місць позбавлення волі». Так, у ст. 151 Кримінально-виконавчого кодексу України передбачається, що засуджені, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі, розміщуються у приміщеннях камерного типу, як правило на 2 особи і носять одяг спеціального зразка, але п. 7 Рекомендацій прямо забороняє поділ засуджених лише за ознакою строку покарання.

У свою чергу О. В. Хорошун приділяє значну увагу визначенню поняття режиму відбування покарання у виді довічного позбавлення волі. Автор зазначає, що вивчення режиму завжди характеризується багатоаспектністю [83, 108]. Він погоджується з позицією В. П. Козлова, Ю. В. Нікітіна та Л. О. Стрелкова стосовно того, що визначення та тлумачення режиму здебільшого зводяться до простого переказу правил, які регулюють життя засуджених і тих заходів впливу, якими забезпечується примусовий характер цих правил. Деякі вчені пропонують розглядати режим як у широкому, так і у вузькому значенні. Під режимом у широкому значенні вони пропонують розуміти всю сукупність заходів, за допомогою яких здійснюється процес виправлення ув'язнених. Під режимом у вузькому змісті розуміється встановлення певних правил ізоляції засуджених, їх поведінки, прав та обов'язків, обумовлених фактом відбування покарання, регулювання порядку пересування в межах місця позбавлення волі, регламентація форм спілкування ув'язнених з навколишнім світом, система заходів стягнень та заохочень. Але сам науковець приєднується до думки тих авторів, які розглядають режим як поняття суцільне, оскільки його поділ навряд чи можна назвати доцільним.

Багато науковців безапеляційно відносять це поняття до позбавлення волі так само, як і законодавець у ст. 102 Кримінально-виконавчого кодексу України. При аналізі режиму більшість учених виводять такі його характеристики, як ознаки режиму, вимоги режиму, мета режиму, його

функції та забезпечення.

При визначенні основних та істотних ознак режиму слід виходити насамперед із властивостей, що визначають характер, правову природу, напрям мети й завдання режиму виконання і відбування покарання. На погляд О. В. Хорошуна, такими ознаками режиму виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі є: суворота та точна правова регламентація режиму відбування покарання; можливість застосування примусових заходів для забезпечення дотримання правил режиму у випадку їх невиконання засудженим; фактична реалізація правил режиму у процесі виконання та відбування покарання [82, 167].

Таким чином, з усього викладеного вище випливає, що питання виконання покарання у виді довічного позбавлення волі є проблематичним з точки зору теоретичного обґрунтування і викликає інтерес багатьох науковців, які висловлюють різні думки з цього приводу, але при цьому ґрунтуються більше на загальних засадах кримінального права, ніж засадах кримінально-виконавчого права у зв'язку з відносною новизною цього виду покарання та досить незначним терміном вивчення зазначеної проблематики. На наш погляд, питання оптимальної організації процесу виконання-відбування покарання у виді довічного позбавлення волі потребують подальшої ґрунтовної розробки.

2.2. Кримінально-правова характеристика та зміст довічного позбавлення волі

Довічне позбавлення волі є одним з видів кримінальних покарань, передбачених статтею 51 Кримінального кодексу України (далі – КК) та найвищою мірою покарання в Україні, що прийшла на заміну смертній карі.

Відповідно до ч. 1 ст. 64 КК України: «Довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених цим Кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк».

Довічне позбавлення волі – це фактично і юридично найбільш суворий вид покарання з передбачених чинним КК України. Фактично найсуворіший характер довічно позбавлення волі визначається істотністю і тривалістю позбавлень та обмежень прав і свобод особи, засудженого до цього покарання. На те, що довічне позбавлення волі є і юридично найбільш суворим видом покарання, вказує його місце у встановленій ст. 51 КК системі покарань, де як відомо, окремі види покарань розташовані від найменш суворого до найбільш суворого [14, 249].

Враховуючи ж, що, з одного боку, фактично довічне позбавлення волі визначене за скоєння не усіх особливо тяжких злочинів, а тільки за деякі їх умисні види, а, з іншого – передбачення його за не обережні діяння як видається, не допустиме, варто безпосередньо у ч. 1 ст. 64 КК вказати, що це покарання встановлюється за вчинення лише умисних особливо тяжких злочинів.

Відмітимо, що в ч.2 ст. 65 КК зазначено, що «особі, яка вчинила злочин має бути призначене покарання, необхідне і достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів». З цього, зокрема впливає що при альтернативній санкції суд, враховуючи ступінь тяжкості, вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання, спочатку повинен з'ясувати чи може у даному випадку виправлення винного та попередження нових злочинів, тобто мета покарання має бути досягнута застосуванням найменш суворого з передбачених нею покарань, і у разі позитивного висновку з приводу цього обрати його засудженому. І лише, якщо менш суворий вид покарання не зможе забезпечити досягнення цієї мети, призначається більш суворе покарання із числа передбачених за вчинений злочин.

Викладене повною мірою стосується і умов застосування довічного позбавлення волі. Це означає, що оскільки в усіх санкціях, які встановлюють довічне позбавлення волі, дане покарання передбачене в альтернативі з позбавленням волі на певний строк, воно має призначатись тільки тоді, коли

мета покарання не може бути досягнута застосуванням позбавлення волі на певний строк.

При характеристиці довічного позбавлення волі достатньо навіть побіжного погляду, щоб переконатися, що цей новий для практики виконання покарань захід державного примусу, наочно демонструє торжество принципів, притаманних діяльності органів та установ виконання покарань [43, 118].

Так, по-перше, не може бути жодних сумнівів, що запровадження довічного позбавлення волі як альтернативи смертній карі відповідає сучасним уявленням про гуманізм у сфері застосування покарань та поводження із засудженими.

По-друге, при застосуванні довічного позбавлення волі у засуджених залишається право на життя, що є втіленням принципу поваги прав людини, сформульованому в Загальній декларації прав людини.

По-третє, ізоляція засуджених до довічного позбавлення волі (порівняно з іншими категоріями позбавлених волі), відповідає вимогам справедливості при застосуванні покарання, бо певним чином відображає співмірність злочину та кари.

По-четверте, втіленням принципу невідворотності виконання покарання є те, що засуджені до довічного позбавлення волі мають зазнавати відповідних правообмежень, притаманних цьому виду покарань, протягом щонайменше 15 років, перш ніж у них з'явиться можливість клопотати про помилування.

По-п'яте, реалізацією принципу законності є те, що Кримінально-виконавчий кодекс України ставить обмеження прав і свобод засуджених до довічного позбавлення волі у певні межі та зобов'язує всіх суб'єктів дотримуватись вимог законодавства. Це означає, що діяльність адміністрації тюрми і поведінка засуджених мають відповідати запропонованій законодавчій моделі.

Отже, довічне позбавлення волі - це найсуворіше з усіх видів основних

покарань, що застосовується судом тільки тоді, коли воно вказане в санкції статті Особливої частини Кримінального кодексу України. Воно встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених ККУ, зокрема, тільки за особливо тяжкі злочини, тобто за такі злочини, за які законом передбачено позбавлення волі на строк понад 10 років або довічне позбавлення волі якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк [46, 153].

На відміну від усіх інших видів покарання, довічне позбавлення волі має властиву тільки йому якість – майже постійне (ми використовуємо слово «майже» в силу можливості звільнення засудженого до довічного позбавлення волі після відбуття мінімум 25 років строку покарання) збільшення кількості засуджених. Таке кількісне накопичення цієї категорії засуджених неминуче впливає на правові й моральні уявлення населення, оскільки все більше громадян із найближчого соціального оточення будуть втягуватися у сферу застосування цього покарання. При виконанні довічного позбавлення волі ще більше загострюються соціально-медичні проблеми, у тому числі психіатричні, що зумовлено не тільки збільшенням кількості засуджених із психічними відхиленнями, а і впливом умов відбування покарання й безперспективністю становища самого засудженого. Не менш складними є соціально-психологічні та педагогічні проблеми виконання довічного позбавлення волі. Засуджені до цього виду покарання формально залишаються членами суспільства, але водночас назавжди з нього виключаються, що неминуче спричиняє різке скорочення з ними корисних соціальних зв'язків і їх повне відчуження.

Зазначені чинники зумовили пошук науковцями шляхів вирішення цієї проблеми. Одним із них стало обґрунтування можливості застосування прогресивної системи виконання цього виду покарання.

До недавнього часу лише в одній нормі – ч. 6 ст. 151 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України), передбачалась можливість зміни умов тримання для засуджених до довічного позбавлення

волі (шляхом переведення на так звані «поліпшені» умови тримання), сутність якої полягала в тому, що засудженому після відбуття п'яти років строку покарання за умови сумлінної поведінки і ставлення до праці може бути дозволено додатково витратити на місяць гроші в сумі 20% мінімального розміру заробітної плати [67, 129].

Суттєвим кроком уперед у цій сфері правового регулювання стало прийняття Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань» від 21 січня 2010 року № 1828-VI [4] (набрав чинності з 16 лютого 2010 року), яким і було запроваджено для засуджених до довічного позбавлення волі інститут зміни умов тримання в межах однієї виправної колонії. Водночас детальний аналіз запроваджених законодавцем новацій свідчить, що вони не позбавлені певних вад і викликають низку запитань як у науковців, так і в практичних працівників, що у свою чергу аж ніяк не сприяє їх однозначному тлумаченню й негативно впливає на формування єдиної та чіткої практики їх застосування.

Зважаючи на прогресивні законодавчі ініціативи, які закріплено вст. 151, 151-1 КВК України, нам видається за необхідне звернути увагу на оцінювання можливості застосування до засуджених до довічного позбавлення волі зміни умов тримання, яка, безумовно, змінює і їхній правовий статус. Аналіз ч. 1 ст. 151-1 КВК України свідчить, що зміна умов тримання засуджених здійснюється в порядку, визначеному ст. 100 Кримінально-виконавчого кодексу України, тобто нормою, яка передбачає зміну умов тримання для засуджених до покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, а це викликає деякі суперечності, оскільки ст. 51 Кримінального кодексу України (КК України) дає чітко нам зрозуміти, що є два різні види покарання стосовно позбавлення волі: позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі. Тому недоречно використовувати саме ст. 100 Кримінально-виконавчого кодексу України, а більш доцільним було б унести зміни до норми, яка міститься у Главі 22 цього кодексу.

Наступним проблемним аспектом є визначення підстав застосування цієї норми. За загальним правилом їх має бути дві: формальна (відбуття вказаного в законі строку покарання) та матеріальна (досягнення результатів у застосуванні основних засобів виправлення й ресоціалізації). Ми навмисно використовуємо таке складне формулювання матеріальної підстави, оскільки вважаємо, що ст. 151 і ст. 151-1 КВК України не відповідають специфіці виконання цього виду покарання, їхній аналіз вказує на те, що законодавець не визначає чітких критеріїв, котрі необхідно враховувати для оцінювання можливості застосування цих статей. Наприклад, ч. 1 ст. 100 вищезгаданого кодексу України передбачає зміну умов тримання залежно від поведінки засудженого та ставлення до праці, навчання, причому ніде не вказується, якою має бути ця поведінка [67, 187].

Хоча досліджуваний вид покарання і називається довічним позбавленням волі, це зовсім не означає, що засуджена до нього особа в усіх без винятку випадках повинна його відбувати до кінця свого життя. Тобто, довічний характер даного покарання не є абсолютним, оскільки у передбачених законом випадках можлива його заміна іншим видом покарання. Так, ч. 2 ст. 87 КК України встановлює, що актом помилування може бути здійснена заміна засудженому призначеного судом покарання у виді довічного позбавлення волі на позбавлення волі строком не менш як 25 років. Можлива заміна довічного позбавлення волі іншим видом покарання і судом. Заміняється довічне позбавлення волі іншим видом покарання і тоді, коли санкція статті, за якою була засуджена особа, уже не передбачає такого покарання (ч. 3 ст. 74 КК України).

Відповідно до ч. 2 ст. 64 КК України: «Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочин у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку».

Слід зазначити, що істотним чинником жорсткості довічного позбавлення волі є невизначеність терміну покарання, його кількісного

аспекту, який разом з тим одночасно визначений тривалістю життя засудженого до цього виду покарання. Вірніше, навіть не тривалістю життя, а можливістю досягнення засудженими 65-річного віку, оскільки ККУ передбачає, що довічне позбавлення волі не застосовується до осіб у віці понад 65 років. Оскільки середня тривалість життя громадян України менша цього строку, то можливість досягнення людиною в неволі зазначеної межі, звичайно, є суто гіпотетичною [36, 184].

Видається, що у цьому випадку існують проблеми, які потребують законодавчого вирішення, бо хоча довічне позбавлення волі до 65-річних не застосовується, однак і підстав для звільнення таких засуджених закон не передбачає. Не передбачена і заміна довічного позбавлення волі на більш м'яке покарання навіть у разі, коли засуджений зразковою поведінкою та сумлінним ставленням до праці доведе своє виправлення. До речі, те, що положення ККУ у цьому разі не можуть бути застосовані, переконливо свідчить, що український законодавець таки зневірився у можливості виправлення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, а це означає, що до персоналу тюрми не висувається вимога виправляти і перевиховувати цих осіб у процесі соціально-педагогічної діяльності.

Відсутність мети виправлення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі робить неактуальними твердження відомого науковця С. Познишева, який вважав, що тюрма є найкращим місцем для морального виправлення ув'язнених. Багаторічна практика довела, що позбавлення волі на строк понад 10 років веде не до виправлення засудженого, а навпаки, до деградації особи, тому тюрма не є установою для виправлення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Стосовно цієї категорії засуджених має йтися не про абстрактну можливість їх виправлення, а про те, щоб щонайменше через 15 років перебування за ґратами в убивць, які становлять переважну більшість засуджених до довічного позбавлення волі, ще, принаймні, залишилася якась частина людських рис [63, 293].

Варто зазначити, що цей список осіб, до яких не застосовується довічне

позбавлення волі відповідно до ч. 2 ст. 64 КК України не є вичерпним. Так, у ч. 3 ст. 43 КК України передбачено, що особа, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх злочинної діяльності вчинила злочин, що передбачений частиною другою цієї статті не може бути засуджена до довічного позбавлення волі.

У ч. 4 ст. 49 та ч. 5 ст. 80 КК України зазначається, що якщо суд не визнає за можливе застосувати до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, давність виконання обвинувального вироку, то це покарання замінюється позбавленням волі на певний строк.

Тобто якщо особа була засуджена до довічного позбавлення волі і вирок не звернений до виконання протягом певного проміжку часу, питання про застосування давності вирішується судом. Залежно від ступеня суспільної небезпечності вчиненого злочину і особи засудженого суд може прийняти одне з таких рішень: а) не застосовувати давність, і довічне позбавлення волі замінити на позбавлення волі на певний строк; б) застосувати давність і звільнити особу від відбування призначеного їй довічного позбавлення волі. Приймаючи одне із запропонованих рішень, суд повинен його мотивувати.

Слід зазначити, що застосування давності до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, є виключною мірою. Підтвердженням цьому є той факт, що при засудженні до інших видів покарання закон установив чіткі строки давності (два, три, п'ять, десять, п'ятнадцять років), і тому при вирішенні питання про давність саме вони покладаються в основу прийняття рішення. Тобто якщо закінчилися строки давності виконання обвинувального вироку і вони не зупинялися у зв'язку з ухиленням особи від відбування покарання та не переривалися вчиненням особою нового злочину середньої тяжкості, тяжкого або особливо тяжкого, то особа звільняється від відбування покарання. Як правильно стверджує І. М. Гальперін, не виключено, що у період строку давності особа, яка вчинила злочин, вела

аморальний спосіб життя, вчиняла певні правопорушення, тобто була далека від тих вимог, що ставляться до законослухняних осіб. Проте закон обґрунтовано пов'язує застосування давності лише із закінченням певного строку, бо мова йде про покарання, як одну з найсуворіших форм державного примусу.

При застосуванні ж давності до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, суд обов'язково буде враховувати як особу винного, так і всі обставини справи. Як справедливо зазначає К. В. Михайлов, незастосування строків давності виконання обвинувального вироку щодо засудженого до довічного позбавлення волі можна пояснити занадто високим ступенем його суспільної небезпечності, яка не зменшилася за час спливу строків давності до такого рівня, коли його можна було б взагалі звільнити від відбування покарання [44, 423].

Необхідно звернути увагу на те, що у КК України не зазначено строк, який повинен сплинути до моменту вирішення питання про давність виконання обвинувального вироку суду, яким особу засуджено до довічного позбавлення волі. У пункті 5 ч. 1 ст. 80 КК України передбачено строк давності п'ятнадцять років – у разі засудження особи до покарання у виді позбавлення волі на строк більше десяти років за особливо тяжкий злочин. На підставі системного тлумачення норм КК України питання про застосування давності до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, може вирішуватися судом, якщо вирок не було виконано протягом п'ятнадцяти років. Тому до закінчення п'ятнадцятирічного строку з дня набуття вирок суду законної сили щодо засудження особи до довічного позбавлення волі такий вирок підлягає виконанню. Водночас, на наш погляд, оскільки довічне позбавлення волі є найбільш суворим видом покарання, то необхідно і для нього встановити більш тривалий строк давності виконання обвинувального вироку, наприклад, двадцять років. Тим паче і клопотання про помилування у разі засудження особи до довічного позбавлення волі може бути подане після відбуття нею не менше двадцяти років призначеного

покарання (абз. 2 п. 4 Положення про порядок здійснення помилування). Якщо ж цей строк закінчився, то питання про застосування давності вирішується судом, при цьому суд не обмежений максимальним строком, по закінченні якого давність обов'язково повинна бути застосована. Як застосування, так і незастосування давності до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, може мати місце через будь-який (невизначений) час по закінченні, на наш погляд, двадцятирічного строку з дня набуття вироком законної сили.

Критерії, якими повинен керуватися суд, у разі застосування давності чи відмови в її застосуванні, у теорії кримінального права одностайно не вироблені. Як стверджує В. Є. Смольников, застосування до особи давності не повинно залежати від характеру вчиненого злочину і тяжкості наслідків, що настали. Ці обставини вже були враховані судом при призначенні покарання. Тому застосування давності повинно базуватися виключно на тому, що засуджений вже не є суспільно небезпечним після закінчення відносно тривалого часу, який сплинув із дня набрання вироком законної сили. Тому, на думку вченого, абсолютно природно, що при вирішенні питання про застосування давності суди повинні враховувати час, який сплинув із моменту набрання вироком законної сили. Чим триваліший цей час, тим більше підстав вважати засудженого таким, що вже не є суспільно небезпечним, якщо він довів своє виправлення невчиненням нових злочинів і суспільно корисною діяльністю [50, 101].

Необхідно також зазначити, що, передбачивши заміну довічного позбавлення волі (ст. 64 КК України) позбавленням волі на певний строк (ст. 63 КК України), законодавець не встановив строк замінюючого покарання. Деякі криміналісти вважають, що суд зобов'язаний замінити довічне позбавлення волі позбавленням волі в межах санкції відповідного кримінального закону з урахуванням характеру і тяжкості вчиненого злочину. Так, К. В. Михайлов стверджує, що суд зобов'язаний замінити довічне позбавлення волі на більш м'який вид покарання, а саме на

позбавлення волі на строк в рамках санкції тієї норми КК, за якою діяння було кваліфіковане в обвинувальному вирокі суду. Уявляється, що така позиція є не зовсім правильною з таких підстав.

Згідно з ч. 2 ст. 63 КК України позбавлення волі встановлюється на строк від одного до п'ятнадцяти років. Водночас довічне позбавлення волі передбачено в 11-ти санкціях статей Особливої частини КК України (ст. 112, ч. 2 ст. 115, ч. 3 ст. 258, ст. 348, ст. 379, ст. 400, ч. 4 ст. 404, ч. 2 ст. 438, ч. 2 ст. 439, ч. 1 ст. 442, ст. 443 КК України) і завжди в альтернативі з позбавленням волі на максимальний строк – п'ятнадцять років. Більше того, згідно з ч. 1 ст. 64 КК України довічне позбавлення волі застосовується лише у випадках, спеціально передбачених КК України, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк. Отже, якщо суд призначив покарання у виді довічного позбавлення волі і не визнав за можливе призначити особі позбавлення волі на певний строк, то замінити довічне позбавлення волі в порядку ч. 5 ст. 80 КК України, на наш погляд, він може лише шляхом призначення максимального строку позбавлення волі, зазначеного у санкції відповідної статті Особливої частини КК України. Це обумовлено також тим, що засуджений і так «заохочується», бо довічне позбавлення волі замінюється йому більш м'яким покаранням – позбавленням волі. Застосовувати до особи «подвійне заохочення», на наш погляд, у цій ситуації немає достатніх підстав, тим більше у випадках, коли суд не знайшов підстав для застосування давності [30, 219].

Таке положення необхідно закріпити в КК України, бо відсутність вказівки на розмір замінюючого покарання у виді позбавлення волі на певний строк може породити певну невизначеність при прийнятті такого рішення і теоретично може призвести до ситуації, коли суд, не застосувавши строки давності до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, замінить цей вид покарання на позбавлення волі на строк, зазначений у ч. 2 ст. 63 КК України, тобто на строк від 1 до 15 років, при цьому таке рішення не буде суперечити чинній редакції ч. 5 ст. 80 КК України.

Як правильно відзначає В.М. Трубников, замінюючи довічне позбавлення волі у випадку незастосування давності, суд тим самим не ревізує покарання, призначене вироком суду. Довічне позбавлення волі підлягає заміні не тому, що суд, який ухвалив вирок, припустився помилки при призначенні покарання, а внаслідок закінчення значного часу з дня набрання чинності вироком, коли застосування такого покарання є недоцільним. У такій ситуації суд не вправі привласнювати собі функції наглядової інстанції¹. Він повинен замінити довічне позбавлення волі не на будь-який строк, а тільки на максимальний строк, передбачений санкцією відповідної статті Особливої частини КК України [71, 55].

Більше того, виходячи з аналізу строків, на які може бути призначено позбавлення волі, можливо запропонувати такі варіанти вирішення зазначеного питання: а) у разі заміни довічного позбавлення волі, яке було призначено за один злочин, позбавлення волі призначається на строк п'ятнадцять років; б) у разі заміни довічного позбавлення волі, призначених за сукупністю вироків, строк позбавлення волі може бути встановлений у межах від п'ятнадцяти до двадцяти п'яти років.

За наявності обставин, передбачених у ст. 69-1 КК України, а також, якщо особа засуджується за готування до злочину чи замах на злочин, за який санкцією відповідної статті (частини статті) Особливої частини КК України у якості найсуворішого виду покарання передбачено довічне позбавлення волі, то за загальним правилом положення ч.ч. 2, 3 ст. 68 та 69-1 КК України при призначенні покарання такій особі не застосовуються. На цьому наголошується в абз. 2 п. 6-1 та абз. 2 п. 6-2 ППВСУ № 7 від 24 жовтня 2003 р.: «Цей вид покарання є таким, що виключає можливість визначення його половини чи двох третин». Однак, із цього правила Пленум робить виняток - при призначенні покарання особам, яким, відповідно до ч. 2 ст. 64 КК України, довічне позбавлення волі не може призначатись, положення ч.ч. 2, 3 ст. 68 та ст. 69-1 КК України застосовуються; при цьому найбільш суворим видом покарання, що є орієнтиром для їх застосування виступає

позбавлення волі на певний строк в межах санкції відповідної статті (частини статті) Особливої частини КК України [79, 147].

Отже, положення частин 2 і 3 ст. 68 КК України фактично не можуть бути застосовані до такого виду покарання, як довічне позбавлення волі. Тому при призначенні покарання за готування чи замах на злочин, за який передбачено покарання у виді довічного позбавлення волі, «найбільш суворим видом покарання», про яке згадується у частинах 2 і 3 ст. 68 КК України, слід вважати позбавлення волі на певний строк. У зазначених випадках необхідно брати до уваги саме позбавлення волі на певний строк також з тієї причини, що суди фактично не призначають довічне позбавлення волі за готування і замах на злочини, передбачені ст. 112, ч. 2 ст. 115, ч. 3 ст. 258, статтями 348, 379, 400, ч. 4 ст. 404, ч. 2 ст. 438, ч. 2 ст. 439, ч. 1 ст. 442, ст. 443 КК України [1].

Підсумовуючи вищевказане, вважаю за доцільне положення ч. 2 ст. 64 КК України сформулювати наступним чином: «Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочин у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку та у випадках, передбачених частиною третьою статті 43, частинами другою та третьою статті 68, статтею 69-1, частиною четвертою статті 49 та частиною п'ятою статті 80 цього Кодексу». А також викласти ч. 5 ст. 80 КК України у такій редакції: «Питання про застосування давності до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, вирішується судом. Суд має право звільнити особу від відбування довічного позбавлення волі, якщо з дня набрання чинності обвинувальним вироком його не було виконано протягом 20 років» [26, 78].

Висновок до розділу 2

Таким чином, довічне позбавлення волі – це актуальне питання сьогодення, тому що законодавством дане поняття не визначене. Розглядаючи його, вчені самі пропонують певні варіанти визначення «довічного позбавлення волі», наприклад, довічне позбавлення волі – це найтяжчий вид основних покарань, що полягає в довічній (пожиттєвій) ізоляції особи, визнаної судом винною у вчиненні особливо тяжкого злочину, від суспільства в спеціальних кримінально-виконавчих установах. Воно полягає у позбавленні волі особи на строк від набрання вироком суду законної сили до смерті засудженого.

Довічне позбавлення волі (ст. 64 КК) встановлюється за вчинення особливо тяжкого злочину і застосовується у випадках, спеціально передбачених КК України, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк.

Цей вид покарання передбачено в альтернативі з позбавленням волі на певний строк і за обмежене коло особливо тяжких злочинів, а саме: посягання на життя державного чи громадського діяча (ч. 1 ст. 112); умисне вбивство за обставин, які обтяжують покарання (ч. 2 ст. 115); посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця (ст. 348); посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного або їх близьких родичів у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя (ст. 379); посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 400); порушення законів та звичаїв війни, якщо воно поєднано з умисним вбивством (ч. 2 ст. 438); застосування зброї масового знищення, якщо воно спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 439); геноцид (ч. 1 ст. 442); посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443).

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТИТУТУ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЧИ УВ'ЯЗНЕННЯ

3.1. Загальні тенденції гуманізації та перспективи пенітенціарної пробації щодо довічного позбавлення волі в Україні

У сучасний період система кримінальних покарань нашої держави перебуває на шляху вдосконалення. Проте спроби введення окремих змін гуманістичного характеру, відміна деяких обмежень кардинально не можуть змінити її сутність. Прогресивні пенітенціарні ідеї сьогодні не завжди мають можливість реалізації за наявності проблем юридичного та економічного характеру.

Відмова України від смертної кари як кримінального покарання, хоча й відбулася бездоганно з юридико-технічної точки зору (наслідком чого є численні теоретичні і практичні суперечки щодо правових наслідків розірваних у часі рішень Конституційного Суду України про неконституційність норм Кримінального кодексу України (КК України) про смертну кару та парламенту про запровадження покарання у вигляді довічного ув'язнення, що призвели до суперечливого вердикту Конституційного Суду України 2011 року), започаткувала нову епоху у політико-правовій історії України, надавши реального звучання тезі про утвердження найвищої цінності людської особистості як невід'ємної складової розуміння верховенства права [14, 252].

Разом з тим, вирішення однієї проблеми поставило перед науковцями та практиками нове завдання – наповнення інституту довічного позбавлення волі змістом, який дозволяв би: а) вважати його повноцінним елементом системи кримінального та кримінально-виконавчого законодавства та б) використовувати його потенціал для досягнення цілей кримінального покарання в сенсі ст. 50 КК України.

Науковці визнають, що можливість звільнення засуджених від відбування довічного позбавлення свободи є проявом принципу гуманізму.

Розвиваючи зазначену думку, Є.Ю. Бараш зазначає, що реалізація гуманізації виконання покарання у виді довічного позбавлення свободи повинна торкатися реформування механізмів регулювання та організації діяльності установ виконання покарань, підвищення взаємодії цих установ з іншими правоохоронними органами та громадськістю, удосконалення діяльності з виправлення та ресоціалізації засуджених [8, 40]. Реформування повинно відбуватися у двох взаємопов'язаних напрямках:

1) імплементація у вітчизняне кримінально-виконавче законодавство, що регулює діяльність органів та установ виконання покарань, засад міжнародного права, зокрема Європейських норм, які стосуються як взагалі виконання та відбування покарання у виді ув'язнення, так і безпосередньо довічного ув'язнення;

2) вдосконалення норм кримінально-виконавчого законодавства, що безпосередньо визначає правовий статус засуджених до покарання у виді довічного позбавлення свободи (ув'язнення).

Слід погодитись з думкою В.В. Леня про те, що з огляду на зміст міжнародних стандартів з прав та свобод засуджених до позбавлення свободи їх забезпечення можливе лише в тому випадку, коли вони будуть належним чином імплементовані в національне законодавство. Особливу увагу слід звернути на те, що Європейські пенітенціарні правила знаходяться у взаємозв'язку з Мінімальними стандартними правилами поведження з в'язнями, а тому повинні допомагати правильно тлумачити норми, що імплементуються [50, 101].

Наступним важливим питанням у сфері гуманізації виконання покарання у виді довічного позбавлення свободи, до яких звертається Є. Ю. Бараш і С. І. Скоков, є удосконалення організації виконання покарання у виді довічного позбавлення свободи. На їх думку, фактична зміна змісту діяльності з реалізації (виконання) цього виду покарання, яке передбачає вдосконалення умов та порядку його здійснення (відбування), обумовлює і зміну способів та методів діяльності самої пенітенціарної системи нашої

держави, де аспект виправлення і ресоціалізації засудженої особи стає домінантним. Довічне позбавлення свободи можна розглядати як: кримінальне покарання, систему заходів впливу на особу, форму обмеження прав особи, але, на думку цих авторів, і як складову загальної діяльності представників пенітенціарної системи щодо здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. Із цієї точки зору науковці пропонують розглядати довічне позбавлення свободи як певний організаційно-правовий процес, стосовно якого здійснюється управління з боку персоналу установ виконання покарання для досягнення мети виправлення й ресоціалізації засудженої особи. На думку А. Х. Степанюка стосовно того, що реалізація принципу гуманізму щодо засуджених у нормах Конституції та інших нормативно-правових актів покликана інкорпорувати уявлення про гуманізм у діяльності органів та установ виконання покарань як діяльність, не позбавлену людського ставлення до засудженого, де розуміння гуманізму виконання покарання набуває вищої юридичної сили, спираючись на авторитет закону [46, 141].

Слід погодитись з позицією Л. О. Мостепанюк, що доцільним буде запровадження прогресивної системи відбування покарання, що б передбачала поступове покращення умов відбування довічного позбавлення свободи для осіб, які виконували розроблений для них індивідуальний план відбування покарання, мали позитивні перспективи з можливістю подальшого звільнення [57, 122]. Для вдосконалення організаційних аспектів діяльності із забезпечення реалізації покарання у виді довічного позбавлення свободи пропонується пов'язувати з такими основними напрямками: безпека (як самої особи, так і безпека персоналу та установи виконання покарання взагалі), контроль (за дотриманням безпеки), оцінювання (щорічний моніторинг поведінки засуджених), гуманне ставлення до засуджених. Виховна і соціально-психологічна робота із засудженими повинна бути прямо спрямована на формування та збереження соціально корисних навичок, нейтралізацію негативного впливу на особу умов тривалої ізоляції

від суспільства, профілактику агресивної поведінки стосовно персоналу, інших засуджених та себе [57, 122].

В юридичній літературі звертається увага також на існуючу суперечність ст. 151 КВК України та п. 7 Рекомендації NRec (2003) 23 Комітету міністрів Ради Європи «Про здійснення виконання покарання у вигляді довічного позбавлення свободи та інших тривалих термінів ув'язнення адміністраціями місць позбавлення свободи». Так, у ст. 151 Кримінально-виконавчого кодексу України передбачається, що засуджені, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення свободи, розміщуються у приміщеннях камерного типу, як правило на 2 особи і носять одяг спеціального зразка, але п. 7 Рекомендацій прямо забороняє поділ засуджених лише за ознакою строку покарання.

Зазначені прорахунки в певній мірі створюють неузгодженості в процесі застосування їх на практиці та потребують вирішення шляхом внесення змін до чинного КВК України. На даний момент це питання залишається відкритим та не менш актуальним, ніж інші суперечності в кримінально-виконавчому законодавстві України [16, 158].

Сьогодні згідно з чинним законодавством питання звільнення від довічного позбавлення волі здійснюється через помилування осіб, засуджених до такого покарання, та регламентуються низкою актів, а саме: Конституцією України, Кримінальним кодексом України, Указом Президента України «Про Положення про порядок здійснення помилування» від 21 квітня 2015 р. № 223/2015, п. «а» ст. 7 Закону України «Про амністію» від 12 грудня 2008 р. Клопотання про помилування у відповідності до п. 4 зазначеного Указу Президента України може подаватися після фактичного відбуття засудженим до довічного позбавлення волі не менш як двадцяти років. У нашій державі при помилуванні особи, засудженої до довічного позбавлення волі, згідно з ч. 2 ст. 87 КК України покарання призначається у виді позбавлення волі на строк не менше 25 років. Отже, це може бути і 30 років, і 35 років. Тобто законодавець не вказує максимального строку

позбавлення волі у цьому випадку. Нині редакції статей 81 та 82 КК України не вирізняють правила застосування умовно-дострокового звільнення або заміни невідбутої частини строку покарання більш м'яким до засуджених, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі. Натомість, сама по собі відсутність у нормах закону вказівки на їх застосування виключно до засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, вказує на доцільність установа окремих правил для засуджених довічно [6, 160].

При цьому у самій назві даного виду покарання – «довічне позбавлення волі» нівелюється головна із цілей покарання – виправлення засудженого, оскільки в особи, до якої воно застосовується, уже апріорі втрачається найважливіша та бажана у майбутньому надія на звільнення, а, отже, втрачається сенс перевиховання. Власне, неможливість реалізувати виправну мету покарання і було основною причиною того, що за радянським кримінальним правом позбавлення волі в принципі не могло бути довічним.

В Україні у сфері виконання кримінальних покарань відповідність міжнародним нормативно-правовим актам і вимогам світового співтовариства є метою, яку кримінально-виконавча служба за підтримки громадських організацій намагається, і не без певних успіхів, досягти упродовж останніх років. Суспільство вітає поліпшення умов утримання засуджених, закріплення гарантій реалізації ними прав і свобод тощо. Водночас воно досить неоднозначно реагує на можливість запровадження умовно-дострокового звільнення для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Натомість, вимога реальної можливості дострокового звільнення є складовою норми, що закріплена у практиці Європейського суду з прав людини щодо статті 3 Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод. І відсутність такої можливості для осіб, довічно позбавлених волі, у національному законодавстві є свідченням того, що довічне ув'язнення не відповідає стандартам даної Конвенції [67, 209].

Загалом тенденції розвитку системи покарань характеризуються значним розширенням кола покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та

поширенням практики призначення покарань нижче від нижчої межі, передбаченої у санкції норми Особливої частини КК України. Така загальна гуманістична спрямованість зумовлена впливом політичних, економічних, соціально-психологічних та інших факторів, наявність яких зачіпає всі сфери призначення і застосування покарань. Ці процеси актуалізують теоретичне обґрунтування засад гуманізації відбування покарання у виді довічного позбавлення волі взагалі, зокрема, доцільність розвитку інституту пенітенціарної пробації для довічного позбавлення волі особливо в ситуації, коли, з одного боку, кількість засуджених до даного виду позбавлення волі щороку зростає, а з другого – умови тримання цієї категорії засуджених в Україні не повною мірою відповідають вимогам міжнародних нормативно-правових актів. Як це не дивно, але Україна є рекордсменом серед країн Європи за кількістю осіб, що відбувають покарання у виді довічного ув'язнення (більше лише у Великій Британії, але там це покарання є лише умовно довічним). Щороку українські суди виносять 8090 вироків, якими призначають покарання у виді довічного позбавлення волі. Окрім того, Україна є єдиною серед колишніх радянських республік, де довічне позбавлення волі застосовується до жінок. Соціологічні дослідження показують, що процент рецидиву серед таких осіб набагато нижчий від осіб, що були умовно-достроково звільненні від відбування покарання у виді строкового тюремного ув'язнення [12, 4].

Сьогодні процеси гуманізації законодавства України призвели до прийняття Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заміни довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням» (№ 2292). Цим проектом передбачалося, зокрема, уведення можливості заміни невідбутої частини покарання у виді довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням й умовно-дострокового звільнення таких засуджених (зміни до статей 81 і 82 КК України). А зміни до ч. 7 ст. 154 цього Кодексу пропонували механізм повторного розгляду питань умовно-дострокового звільнення від довічного позбавлення волі у

випадку попередньої відмови в цьому. Проте в грудні 2015 року Президент України наклав вето на цей закон [7, 353].

Безумовно, що рішення про те, чи представляє довічно засуджений загрозу для суспільства, має бути максимально обґрунтованим. Тому головним при визначенні доцільності звільнення від довічного позбавлення волі є розробка виваженої, справедливої та гуманної процедури, що дозволить оцінити готовність того чи іншого довічно ув'язненого до виходу на свободу. З огляду на зазначене, важливо звернути увагу на те, що з вересня 2015 року введений в дію Закон України «Про пробацію» [2] (далі - Закон), прийнятий 5 лютого 2015 р. Цей закон запроваджує досудову пробацію, яка полягає у забезпеченні суду формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого, з метою прийняття судом рішення про міру його відповідальності. Тобто такий вид пробації передбачається лише до обвинуваченого, а не для засудженого, стосовно якого вирішується питання про умовно-дострокове звільнення, хоча об'єктивно у персоналу пробації значно більше можливостей вивчити поведінку особи під час, а не до відбування покарання. Але згідно із ч. 1 ст. 11 цього Закону пенітенціарна пробація запроваджена виключно як «підготовка осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання». А ч. 2 ст. 7 Закону визначає як підставу для апробації, з одного боку, «акт про помилування, яким засудженому замінено покарання або невідбуту частину покарання покаранням у виді громадських робіт або виправних робіт» (тобто помилування від довічного позбавлення волі не є підставою для пробації), а з другого боку, підставою пробації є «обвинувальний вирок суду, яким особу засуджено до позбавлення волі на певний строк». Це ніяк не включає помилування із заміною довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк, оскільки згідно з чинним законодавством таке помилування здійснюється за указом президента, а не за вирок суду [55, 45].

Таким чином, застосування такого виду покарання, як довічне позбавлення волі, на сучасному етапі розвитку українського суспільства є набагато доцільнішим ніж застосування смертної кари, оскільки кожна людина має право на життя.

Виходячи з наведеного, чинне на сьогодні й ймовірне у перспективі законодавство лише за умов відповідного його доопрацювання може створити належні умови підвищення ефективності покарання взагалі та застосування пенітенціарної пробації до осіб, які засуджені до довічного позбавлення волі, зокрема. На нашу думку, застосування пенітенціарної пробації має відповідати загальному призначенню програми пробації, яке, відповідно до п. 7 ст. 2 Закону полягає у «корекції соціальної поведінки або її окремих проявів, формуванні соціально сприятливих змін особистості, які можливо об'єктивно перевірити». Тому необхідно внести зміни до ст. 6 Закону, визначивши завданнями пробації не просто «здійснення заходів із підготовки осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення» та «реалізацію інших заходів, спрямованих на виправлення засуджених та запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень», а й надання суду максимально аргументованого висновку стосовно досягнення мети виправлення засудженого [89, 27].

У цілому загальні тенденції гуманізації довічного позбавлення волі нам представляються позитивними, але такими, що потребують корекції відповідно до оптимізації та вдосконалення ефективності функціонування системи покарання взагалі та довічного позбавлення волі, зокрема. В такій корекції ми вбачаємо перспективи подальших наукових досліджень та доцільні напрями реалізації політичної волі.

3.2. Зарубіжний досвід застосування покарання у виді довічного позбавлення свободи (ув'язнення) та його імплементація в українське законодавство

Належної уваги на сьогодні заслуговує міжнародний досвід деяких країн Європи щодо відбування засудженими довічного позбавлення свободи та застосування до останніх елементів прогресивної системи відбування покарання. На прикладах окремих держав розглянемо можливість застосування до засуджених елементів зазначеної системи.

Слід відмітити, що не всі держави світу вбачають необхідність у довічному позбавленні волі. Так, приміром, в Португалії цей вид покарання відмінений Конституцією 1989 року (ст. 30 (1)). В Іспанії довічне позбавлення волі також відсутнє. Довічне позбавлення волі заборонено також конституціями деяких північноамериканських країн, зокрема Бразилії. Кримінальні кодекси Норвегії та Словенії також не передбачають довічного позбавлення волі. Замість нього, за особливо тяжкі злочини суди призначають тривалі, але фіксовані терміни позбавлення волі. В дійсності, в країнах Південної та Західної Європи лише незначна кількість осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, залишаються в колонії до кінця свого життя [29, 268].

Помилування довічно засуджених застосовується в багатьох розвинених країнах, де лише деякі особи, засуджені до довічного позбавлення волі, залишаються у місцях позбавлення волі до кінця свого життя, натомість значна їх кількість при дотриманні певних умов може розраховувати на дострокове звільнення. При цьому після виходу на свободу особи, які були засуджені до довічного позбавлення волі, живуть під наглядом відповідних органів, а за невиконання ряду встановлених до них вимог (порушення порядку чи вчинення злочину) можуть бути знову направлені до місць позбавлення волі. По-різному в тій або іншій країні законодавець ставиться і до визначення терміну відбуття даного вигляду покарання. Наприклад, в Австрії середній термін довічного ув'язнення

складає 22 роки, Англії і Уельсі – 14,4 років, Швеції – 9 років, Франції – 18 років, Італії – 21 рік, Хорватії – від 20 до 40 років, Данії і Нідерландах – максимально 20 років, Фінляндії – від 10 до 15 років, Угорщині – від 15 до 30 років. У Канаді мінімальний термін, після якого може бути розглянуто питання про дострокове звільнення ув'язненого, складає 10 років при скоєнні тяжкого злочину (вбивство другої міри) і максимальний 25 років за особливо тяжкий злочин (вбивство першого ступеня). Питання про умовно-дострокове звільнення може розглядатися в Шрі-Ланці після 6 років фактичного відбування покарання, Японії – після 10 років, Германії і Люксембурзі – після 15 років, Польщі – після 20 років, Латвії і Литві – після 25 років, а Естонії – не менше 30 років. Проте цей термін може бути збільшений за порушення режиму або вчинення нового злочину чи скорочений у випадку амністії або помилування. Кількість «довічників» в загальній масі засуджених також різної в окремих країнах світу: від 20 % у Північній Ірландії до 1 % у Ісландії. Показники для інших держав виглядають таким чином: Шотландія – 11,2 %; Англія і Уельс – 6,02 %; Туреччина – 4,4 %; Італія – 3 %; Австрія – 2,9 %; Фінляндія – 2,2 %; Швеція – 2 %; Угорщина – 1,9 %; Франція – 1,6 % [33, 124].

Крім того, у більшості країн, законодавство яких передбачає покарання у виді довічного позбавлення волі, існують механізми розгляду пропозиції перегляду вироку після відбування певного мінімального періоду, встановленого законом: Албанії (25 років), Вірменії (20), Австрії (15), Азербайджані (25), Бельгії (15 – з розширенням до 19 або 23 років для рецидивістів), Болгарії (20), Кіпру (12), Чехії (20), Данії (12), Естонії (30), Фінляндії (12), Франції (зазвичай 18, але 30 років – за певні вбивства), Грузії (25), Німеччині (15), Греції (20), Угорщині (20, якщо суд не розпорядиться про інше), Ірландії (попередній огляд Комісією з умовно-дострокового звільнення після 7 років, за винятком деяких видів вбивства), Італії (26), Латвії (25), Ліхтенштейну (15), Люксембургу (15), Молдові (30), Монако (15), Польщі (25), Румунії (20), Росії (25), Словаччини (25), Словенії (25), Швеції

(10), Швейцарії (15 років, що зводяться до 10 років), Республіці Македонії (15) і Туреччині (24 роки, 30 – для обтяжуючого довічного позбавлення волі і 36 – для сукупного покарання при обтяжуючих обставинах довічного позбавлення волі).

Це пояснюється послідовним втіленням ідеї скасування, вслід за скасуванням смертної кари, і довічного ув'язнення, окремі прибічники чого вказують, що це є «новою перспективою прогресу» [18, 27].

На нашу думку, Україні не завадили б такі зміни, тому що зменшення кількості років, які засуджений повинен відбути в установі виконання покарань потягне за собою зменшення фінансових витрат на утримання даної категорії засуджених, що є позитивним кроком в нелегкі для країни часи.

У багатьох зарубіжних країнах покарання у виді довічного позбавлення волі автоматично призначається особам, визнаним винними у скоєнні умисного вбивства. Покарання у виді довічного позбавлення волі є також максимальним покаранням за низку інших злочинів, таких як: умисне вбивство, озброєний грабіж, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, підпал, зґвалтування і викрадення людей.

Деякі зарубіжні країни розширили коло злочинів, у яких потенційним покаранням передбачено покарання у виді довічного позбавлення волі. Наприклад, в США деякі штати ввели автоматичне призначення покарання у виді довічного позбавлення волі для рецидивістів, які вчиняли небезпечні злочини. Такі закони, що передбачають обов'язкове застосування тієї чи іншої міри покарання, призвели до значного зростання кількості засуджених в США. Водночас слід наголосити, що багато західних країн пішли по їх шляху. Наприклад, у Великобританії в 1997 р. у кримінальне законодавство була внесена поправка, що дала суддям можливість призначати довічне позбавлення волі тим, хто визнаний винним у скоєнні повторного тяжкого насильницького злочину чи сексуального злочину. Відміна смертної кари у Східній і Західній Європі призвела до того, що в багатьох країнах набагато більше злочинців засуджуються до покарання у виді довічного позбавлення

волі. Ця тенденція особливо помітна у Великобританії, де засуджених до даного виду покарання більше, ніж у всіх інших західноєвропейських країнах разом взятих. Якщо 30 років тому у Великобританії було 730 осіб, які відбували покарання у виді довічного позбавлення волі, то сьогодні їх більше 4500. У Канаді, Швеції також набагато зросла кількість засуджених до покарання у виді довічного позбавлення волі

Багато країн проводять різницю між двома групами довічно засуджених: засуджені за обов'язковим вироком до довічного позбавлення волі та засуджені за дискреційним вироком (на розсуд судді). Якщо особа визнана винною у скоєнні злочину, за який передбачено обов'язкове довічне позбавлення волі, суддя не має іншого вибору, крім як призначити таке покарання. У Великобританії, Шотландії і Новій Зеландії суди зобов'язані призначати довічне позбавлення волі у всіх випадках умисних вбивств. В інших країнах, таких як Швеція, суддя не зобов'язаний виносити вирок у виді довічного позбавлення волі за умисне вбивство, але може зробити це на свій власний розсуд [48, 25].

У деяких країнах судді мають право призначати дискреційне довічне позбавлення волі за такі злочини, як вбивство з необережності, зґвалтування чи підпал при обтяжуючих обставинах.

Таким чином, у зарубіжних країнах до засуджених до довічного позбавлення волі може застосовуватися:

- пом'якшення (зменшення, зниження строку) призначеного покарання;
- заміна довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк, що передбачено законодавством багатьох європейських країн;
- умовно-дострокове (умовне, дострокове) звільнення від відбування довічного позбавлення волі.

Серед країн, які забезпечують масштабне засудження до довічного позбавлення волі, виділяють США. В Англії та США в якості покарання передбачена також смертна кара.

Для пенітенціарної системи України інтерес представляє практика застосування довічного покарання у Великобританії. Кожний злочинець, починаючи з 14 років, який вчинив умисне вбивство, автоматично отримує довічне ув'язнення. Засуджені до довічного ув'язнення відбувають покарання у в'язницях і всі без винятку мають однаковий правовий статус та режим утримання. Засуджені мають право на реальне отримання освіти, в тому числі й вищої, право на листування і прогулянки. Їм надана можливість бути достроково звільненими від подальшого відбування покарання, в результаті ця категорія засуджених в середньому відбуває позбавлення свободи строком 14,4 роки [76, 99].

У Великобританії найбільш досвідчені судді з великим досвідом роботи все частіше виступають проти принципу винесення обов'язкових вироків до довічного позбавлення волі. Доводи проти обов'язкового довічного позбавлення волі полягають в тому, що воно не дозволяє проводити різницю між різними видами вбивств. Суддя повинен призначити одне і те ж покарання тому, хто вбив людину в п'яній бійці, тому, хто скоїв убивство на побутовому ґрунті при провокуючих обставинах і тому, хто скоїв раніше задумане вбивство. Опоненти обов'язкового довічного позбавлення волі вважають, що суддя повинен мати можливість винести вирок у відповідності з конкретними обставинами кожної справи і призначати довічне позбавлення волі лише за найтяжчі злочини.

У Франції покарання у виді довічного позбавлення волі не викликало довіри громадян. Вважалося, що відміна смертної кари призведе до зростання рівня злочинності і падіння дієвості закону. Так, у 1981 р. при реформуванні французького законодавства про покарання питома вага прибічників збереження цього виду покарання становила 62 %. Але вже у 1984 році, через три роки після скасування смертної кари, її відміну підтримувало вже 49% респондентів, проти її відміни виступало 46%, що засвідчило переорієнтацію громадян та зростання довіри до довічного позбавлення волі як дієвого заходу протидії злочинності [85, 115].

Чинний КК Франції передбачає позбавлення волі на термін до тридцяти років. Необхідність встановлення «проміжної шаблі» між двадцятьма роками і довічним позбавленням волі була пов'язана з бажанням законодавця диференціювати відповідальність за посягання на різні за своєю цінністю суспільні блага. Після скасування смертної кари в 1981 р. всі діяння, за які був передбачений цей вид покарання, стали каратися довічним позбавленням волі. Число складів, санкції яких передбачали довічне позбавлення волі, відразу зросла з 64 до 119. Було вирішено встановити для діянь меншої тяжкості тридцятирічний термін позбавлення волі. Мінімум термінових кримінальних покарань КК встановив на 10 років. В Англії після скасування каторжних робіт у 1948 р. існує тільки один вид позбавлення волі - тюремне ув'язнення, яке диференціюється в залежності від його терміну. Мінімальний термін, який може бути призначений за один злочин, дорівнює одному дню, максимальний – 25 років. Крім того, існує і довічне ув'язнення. У США позбавлення свободи є одним із найпоширеніших за законодавством і практику його застосування видів покарання. За загальним правилом, ні федеральні закони, ні закони штатів не встановлюють загальних максимальних термінів позбавлення волі. Практично в більшості штатів і за федеральними законами допускається можливість довічного позбавлення волі. Воно може бути призначено: 1) за певних обставин того, хто був чи міг бути засуджений до смертної кари; 2) як самостійного заходу за найбільш небезпечні злочини; 3) за сукупністю вироків і злочинів; 4) особі, яка має 2 або 3 судимості за фелонії. При цьому довічне ув'язнення нерідко є єдиною і обов'язковою мірою. Для діючого законодавства США не є рідкістю і санкції в 30, 40, 50 років тюремного ув'язнення.

За чинним КК ФРН покарання у виді позбавлення волі може бути довічним або на певний термін. Довічне позбавлення свободи згідно законодавства Німеччини може бути призначене за обмежене коло найбільш небезпечних злочинів, передбачених в Особливій частині КК. До таких злочинів належать: підготовка агресивної війни, державна зрада Федерації,

вбивство, розбій, що призвів за собою смерть потерпілого, геноцид, тяжке вбивство тощо. Умовно-дострокове звільнення від покарання у виді довічного позбавлення свободи за КК ФРН передбачається за умови, коли засуджений відбуде 15 років строку призначеного покарання, відсутня особлива тяжкість вини засудженого, яка вимагала б подальшого виконання покарання [18, 25].

Нижня межа покарання на певний строк становить один місяць, а верхня – п'ятнадцять років (g 38). При цьому загальне покарання у вигляді позбавлення волі, яке призначається на певний термін при сукупності діянь, також не може перевищувати п'ятнадцяти років (g 54). Слід відзначити також, що ст. 47 КК ФРН містить особливі приписи про можливість призначення короткострокового позбавлення волі лише у виняткових випадках, «коли особливі обставини, що стосуються діяння і особи, яка вчинила діяння, спричиняють неминучим призначення позбавлення волі для впливу на цю особу або для захисту правопорядку». Довічне позбавлення волі може бути призначене за вчинення ряду злочинів, передбачених в Особливій частині КК ФРН. В даний час таких норм 14: підготовка агресивної війни (g 80), державна зрада Федерації (g 81), зрада Батьківщини (g 94), розбій, що призвів за собою смерть потерпілого, особливо тяжкий підпал, створення вибухонебезпечної ситуації при використанні ядерної енергії (g 310 b), зловживання іонізуючим випромінюванням (абз. 3 g 311 a), повінь, небезпечне для життя, розбійний напад на водія автомобіля, напад на повітряний або річковий транспорт (абз. 2 g 316 c), загально-небезпечне отруєння (g 319), геноцид (абз. 1 g 220 a), тяжке вбивство; вбивство. Причому покарання у виді довічного позбавлення волі за останні три злочинних діяння є безальтернативним. Обчислення строку позбавлення волі проводиться таким чином: позбавлення волі на термін менше одного року обчислюється повними тижнями і місяцями, а позбавлення волі на більш тривалий термін - повними місяцями й роками [68, 40].

Необхідно зазначити, що більшість країн-членів ООН дотримувалися

рекомендацій про незастосування смертної кари до осіб, які скоїли злочини в неповнолітньому віці. Водночас дана норма була прийнята не у всіх країнах. Організація Міжнародної амністії наводила список лише 72 держав, що встановили 18-річний вік, а деякі країни підвищили віковий бар'єр незастосування смертної кари до 20 років (Болгарія, Угорщина, Куба), до 21 року (Греція), до 22 років (Парагвай). Міжнародна амністія називала ще 12 країн, які не допускали застосування смертної кари до осіб, що скоїли злочин у віці менше 18 років, оскільки вони підписали відповідні міжнародні конвенції. Таким чином, 18 років – це той міжнародний стандарт мінімального віку, при досягненні якого можливе застосування смертної кари, а також і довічного позбавлення волі [57, 124].

Але в ряді країн страти осіб, які скоїли злочини у віці молодше 18 років, не лише допускалися законом, але і застосовувалися на практиці. Міжнародна амністія наводить приклади страт таких осіб в Бангладеш, на Барбадосі, в Пакистані, США, Ірані та Іраку. Що ж до незастосування еквіваленту смертної кари – покаранню у виді довічного позбавлення волі до неповнолітніх, то не можна не враховувати, що молоді люди ще не досягли повної зрілості, не цілком контролюють свої дії, в деяких випадках керуються більше емоціями, ніж розумом. Їх психіка ще не зміцніла, особистість не сформувалася остаточно. В таких умовах пред'являти до них ті ж вимоги, що і до дорослих, навряд чи було б справедливо.

Досить тривалий час за злочини, суб'єктом яких була жінка (вбивство позашлюбної дитини, проституція, втеча дружини з іншим чоловіком, повторне зведення), передбачалася лише смертна кара. КК УСРР 1922 р. у першій редакції не передбачав ніяких виключень для застосування смертної кари. Але вже через декілька місяців після його введення в дію, 07.09.1922 р. декрет ВЦВК встановив, що «вища міра покарання (розстріл) не може бути застосована до жінок, які знаходяться в стані вагітності, встановленому лікарським дослідженням». Швидкість, з якою була введена дана норма, свідчить про те, що законодавець просто усунув допущену прогалину закону,

з самого початку не маючи наміру застосовувати смертну кару до вагітних жінок [89, 29].

Більшість країн світу не застосовують смертну кару до вагітних жінок. У Кувейті, наприклад, смертний вирок вагітній жінці автоматично змінюється на довічне позбавлення волі. В деяких країнах жінка може бути страчена після народження дитини (Об'єднані Арабські Емірати, Південна Корея, Туреччина), а в інших – через певний проміжок часу після пологів.

Отже, з вищезазначеного помітним є те, що вимоги до застосування окремих елементів прогресивної системи в Україні є більш суворішими за інші країни [12, 5].

Вивчення зарубіжного досвіду підтверджує, що пом'якшена кримінальна політика держави та судова практика, широке застосування альтернативних і не в'язничних запобіжних санкцій як видів покарань до злочинців, які не являють великої суспільної небезпеки, надають можливості істотно зменшити державні витрати на утримання пенітенціарної системи, знизити рівень рецидивної злочинності та забезпечити соціальну реабілітацію частини правопорушників, а в підсумку – зменшити вплив цього внутрішнього чинника на національну безпеку держави.

Висновок до розділу 3

Таким чином, покарання у вигляді довічного позбавлення волі є досить проблемним і несе в собі низку питань, які є актуальним на сьогоднішній день і потребують негайного вирішення.

Нині наша країна вже робить перші кроки до змін відбування покарання у виді довічного позбавлення волі, такими кроками є: Закон України «Про внесення змін у деякі законодавчі акти України щодо заміни довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням» (№ 2292), яким передбачено застосування в ряді випадків дострокового звільнення до довічно засудженим, але, на жаль, на цей закон було накладене вето Президента України.

Засуджені довічно в Україні – це єдина категорія засуджених, які не можуть бути звільнені умовно-достроково, незважаючи, що це питання давно та успішно використовується в інших країнах. Сьогодні особи, яким призначено покарання у виді довічного позбавлення волі, мають лише одну надію вийти на волю – помилування Президента України. Довічно ув'язнені мають право клопотати про помилування після відбуття 20 років строку покарання.

Більшість країн світу в своїх системах покарань теж мають даний вид покарання. У вище названих країнах зазвичай мова йде про можливість умовно-дострокового звільнення, а не помилування, адже перше є більш об'єктивним, дає можливість індивідуального підходу, розгляду усіх деталей кожної окремої справи і знижує ризик випадкової неправильної оцінки ступеня суспільної небезпечності злочинця.

Тому варто внести зміни в кримінально-виконавче та кримінальне законодавство нашої країни, щоб гуманізувати наше відношення до «довічників». Потрібно надати можливість таким особам умовно-достроково звільнитися з місць позбавлення волі і скоротити мінімальний строк, який засуджений повинен відбутти в установі виконання покарань для того, щоб мати змогу подати клопотання про помилування.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє зробити певні висновки та внести пропозиції по удосконаленню правового регулювання застосування покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

1. Аналіз історії довічного позбавлення волі свідчить, що для зарубіжного кримінального законодавства та для кримінального законодавства Російської імперії (до складу якої входила Україна) кінця XIX ст. характерним було довічне позбавлення волі, що представляло собою безстрокову каторгу. Довічне позбавлення волі у вигляді безстрокових каторжних робіт виконувало роль самостійного виду кримінальних покарань, застосування якого регламентувалося Загальною та Особливою частинами кримінального закону.

2. Запровадження довічного позбавлення волі як альтернативи смертній карі відповідає сучасним уявленням про гуманізм у сфері застосування покарань та поводження із засудженими. При застосуванні довічного позбавлення волі у засуджених залишається право на життя, що є втіленням принципу поваги прав людини, сформульованому в Загальній декларації прав людини. Зміст даного заходу державного примусу, де знаходить свій вираз у максимально можливому ступені ізоляція засуджених до довічного позбавлення волі (порівняно з іншими категоріями позбавлених волі), відповідає принципу справедливості при застосуванні покарання, бо певним чином відображає співрозмірність злочину та кари. Втіленням принципу невідворотності виконання покарання є те, що засуджені до довічного позбавлення волі мають зазнавати відповідних правообмежень, притаманних цьому виду покарань протягом щонайменше 20 років поперед тим, як у них виникне можливість клопотати про помилування. Реалізацією принципу законності буде і те, що Кримінально-виконавчий кодекс України ставить обмеження прав і свобод засуджених до довічного позбавлення волі у певні межі і зобов'язує всіх суб'єктів виконання-відбування даного

покарання дотримуватись вимог законодавства, тобто їх поведінка має відповідати запропонованій законодавчій моделі;

3. В Україні довічне позбавлення волі як самостійний вид кримінального покарання було введено до системи покарань в 2001 р. Серед причин його появи в законодавстві виділено кримінально-правові, гуманітарні та політичні. Введення довічного позбавлення волі до КК відображало напрямки і тенденції, які відбувалися в Україні, а саме: прагнення держави замінити смертну кару більш гуманним покаранням у вигляді довічного позбавлення волі. Довічне позбавлення волі знайшло своє місце в системі покарань. Введення замість смертної кари досить суворого покарання, яким є довічне позбавлення волі, цілком відповідає демократичним цінностям, проголошеним у Конституції України, КК та міжнародних стандартах про права людини;

4. Сформульовано власне визначення поняття довічного позбавлення волі – це найтяжчий вид основних покарань, що полягає в довічній (пожиттєвій) ізоляції особи, визнаної судом винною у вчиненні особливо тяжкого злочину, від суспільства в спеціальних кримінально-виконавчих установах. Довічному позбавленню волі як виду покарання притаманні всі його елементи, а саме: кара, виправлення, загальна та спеціальна превенція. Каральна сутність довічного позбавлення волі полягає в обмеженні майже всіх трудових і матеріальних прав та інтересів засудженого.

5. Обґрунтовано положення, згідно з яким при розробці законодавчих норм щодо відбування довічного позбавлення волі як принципово нового виду кримінального покарання в Україні доцільно спиратися на багаторічну практику його застосування за кордоном до напрацювання відповідної альтернативної бази. Порівнюючи можливість дострокового звільнення від даного виду покарання між Україною та Європою, необхідно зазначити, що законодавець нашої держави практично унеможливило використання цього права засудженими. Можливо було б доцільніше переглянути строки щодо клопотання про помилування та застосування до засуджених УДЗ. Однак без

внесення відповідних змін до Кримінального кодексу України та Кримінально-виконавчого кодексу України все це залишається продовженням появи суперечностей в наукових колах;

6. З огляду на можливість засудженого до довічного позбавлення волі бути помилуваним, вважається недоцільним вживання юридичного терміну «довічне позбавлення волі». Сьогодні існує необхідність запровадження юридичного терміну «довічне ув'язнення» або «довічне позбавлення свободи» згідно світових стандартів, який буде більш точно відображати сутність вказаного виду покарання.

7. З метою більш ефективного застосування та відбування довічного позбавлення волі, пропонується:

- удосконалювати підготовку персоналу установ виконання покарань;
- забезпечувати участь юристів, медичних працівників, психіатрів та інших зацікавлених осіб у наданні консультацій довічно засудженим;
- застосовувати помилування до людей з тяжкими хворобами та психічними вадами;
- необхідно запровадити умовно-дострокове звільнення довічно засуджених. Після поетапного відбування ними 25 років позбавлення волі (тобто – прогресивної системи відбування довічного позбавлення волі) необхідно надавати можливість умовно-дострокового звільнення при відсутності на протязі останніх 5 років порушень встановленого порядку відбування покарання. Якщо ці умови виконані, потрібно призначати обмеження волі терміном від 3 до 5 років і вже після цього вирішувати питання про повне звільнення;
- надавати ефективну соціальну підтримку всім довічно засудженим, до яких було застосовано умовно-дострокове звільнення і які потребують її для повернення до нормального життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001р. № 2341-III. *Офіційний вісник України*. 2001. № 17. Ст. 1-132.
2. Про пробацію: Закон від 05.02.2015р. № 160-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 13. Ст. 93.
3. Про амністію: Закон України від 12.12.2008р. № 660-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. №15. Ст. 189.
4. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань: Закон України від 21.01.2010 р. № 1828-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. №12. Ст.114.
5. Положення про порядок здійснення помилування: Положення від 21.04.2015р. № 223/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 33. Ст.13.
6. Автухов К. Європейський вибір для засуджених до довічного позбавлення волі. *Юридична Україна*. 2015. № 1012. С. 162-167.
7. Бараш Є. Ю. Загальні тенденції гуманізації та перспективи пенітенціарної пробації щодо довічного позбавлення волі. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. № 1(4). С. 344-354.
8. Бараш Є. Ю. Удосконалення організації виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі як відображення процесів реформування пенітенціарної системи України. *Право і Безпека*. 2011. № 2 (39). С. 40-42.
9. Бараш Є. Організаційноправові засади виконання та відбування покарання жінками, яких засуджено до довічного позбавлення волі: сучасний стан та шляхи удосконалення. *Право України*. 2009. № 4. С. 158-163.
10. Бурда С. Я. Покарання у виді довічного позбавлення волі в Україні: шлях до гуманізації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2017. Вип. 4. С. 279-288.

- 11.Бурда С.Я. Історія виникнення та сучасний стан покарання у виді довічного позбавлення волі в Україні. *Економіка. Фінанси. Право*. 2011. № 9. С. 31-35.
- 12.Бурда С.Я. Покарання у виді довічного позбавлення волі в Україні: шлях до гуманізації (порівняльний аналіз). *Тенденції розвитку юридичної науки в ХХІ столітті: всеукраїнська науково-практична конференція до Дня науки (22 травня 2014 р.)*. С. 25-26.
- 13.Бурда С.Я. Покарання у виді довічного позбавлення волі за КК України як альтернатива смертної кари. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ, серія юридична*. 2013. Вип. 4. С. 207-215.
- 14.Бурда С.Я. Юридичний аналіз покарання у виді довічного позбавлення волі як виду основного покарання за КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ, Серія юридична*. 2012. Випуск 4. С. 246-255.
- 15.Вереша Р. В. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 320 с.
- 16.Гель А. Застосування елементів прогресивної системи відбування покарання до осіб, засуджених до довічного позбавлення волі: проблеми правової регламентації. *Підприємництво, господарство, право*. 2010. № 8. С. 157-161.
- 17.Гізімчук С. Умовно-дострокове звільнення від покарання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. *Підприємництво, господарство, право*. 2007. № 7. С. 115-118.
- 18.Гончарук О.В. Деякі питання застосування інституту довічного позбавлення волі у кримінальному праві держав-членів Європейського Союзу. *Право України*. 2012. № 34. С. 24-28
- 19.Дейнега М. Проблемні аспекти правового регулювання відбування покарання у виді довічного позбавлення свободи. *Науковий вісник*

- Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. 2016. Вип. 243. С. 213-221.*
20. Донець Г. Довічне позбавлення волі як альтернатива смертній карі. *Вісник КНУ імені Т.Шевченка. 2011. № 61. С. 13-22.*
21. Дубовий Д. О. Проблемні питання у впровадженні прогресивної системи виконання (відбування) покарань в Україні стосовно жінок, засуджених до довічного позбавлення волі. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Юридичні науки. 2017. Вип. 3. С. 23-29.*
22. Дудорова О.О. Кримінальне право (Особлива частина): підручник. Київ: «ВД "Дакор», 2013. 786 с.
23. Дуюнова Т. В. Особливості виконання довічного позбавлення волі стосовно засуджених жінок. *Форум права. 2013. № 1. С. 280-283.*
24. Дуюнова Т. В. Сучасний стан наукової розробки проблем виконання покарання у виді довічного позбавлення волі. *Часопис Київського університету права. 2013. № 2. С. 326-330.*
25. Егоров В. С. История уголовного наказания в период становления российского права. *Государство и право. 2006. № 5. С. 114-117.*
26. Журавський В. С. Діалектика довічного позбавлення волі: сутність та форма гуманізації кари. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2015. № 1. С. 75-81.*
27. Кабанов О. М. Особистість засудженого та соціальнопсихологічні особливості відбування довічного позбавлення волі. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Право». 2018. Вип. 28. С. 121-131*
28. Кириць Б. О. Зарубіжний досвід застосування довічного позбавлення засудженого свободи. *Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2012. № 4. С. 98-102.*
29. Кириць Б. О. Покарання, що полягає у довічному позбавленні засудженого свободи, у кримінальному законодавстві зарубіжних

- країн. *Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 2. С. 267-270.
30. Кісілюк Е. М. Кримінальне право України. (Загальна частина). Харків : ХНУВС, 2011. 378 с.
31. Кокурин А. В. К вопросу о психологическом сопровождении осужденных к пожизненному лишению свободы в условиях реформирования уголовноисполнительной системы. *Юридическая психология*. Москва : Юрист, 2010. № 2. С. 27.
32. Колб О. Щодо особливостей застосування в Україні заходів безпеки до осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1. С. 147-152.
33. Коломієць Н. В. Щодо застосування умовнодострокового звільнення до осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2018. № 3. С. 177-182.
34. Костицький М. В. Діалектичне протиріччя між строками позбавлення волі та строками виправлення і ресоціалізації засуджених. *Кримінальний кодекс України: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Прогалини у кримінальному законодавстві: міжнародний семінар (м. Львів, 12–13 вересня)*. 2008. С. 97-101.
35. Кримінальне право зарубіжних держав: Загальна частина: Англія, США, Франція, ФРН, Японія, Італія. Київ: Інститут міжнародного права і економіки ім. А. С. Грибоєдова, 2001. 576 с.
36. Кримінальне право України. (Загальна частина): Підручник. Харків: ХНУВС, 2010. 407 с.
37. Кримінальне право України. Загальна частина: авчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 248 с.
38. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 319 с.
39. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник. Київ: Юридична думка, 2004. 352 с.

- 40.Кримінальне право України: Заг. частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. А. Клименко. Київ: МАУП, 2004. 328 с.
- 41.Кримінальне право України: Загальна частина: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 511 с.
- 42.Кримінальне право України: Загальна частина: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 480 с.
- 43.Кримінальне право України: навч. посіб. Київ: Наукова думка: Прецедент, 2004. 297с.
- 44.Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 1196 с.
- 45.Кримінальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 лютого 2013 року. Київ : Алерта, 2013. 184 с.
- 46.Кримінально-виконавче право: підручник. Харків: Право, 2011. С. 222.
- 47.Кузнецов В. В. Кримінальне право України: навч. посіб. вид. 2ге доп. та перероб. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 392 с.
- 48.Лапицька М. В. Досвід виконання покарання у виді довічного позбавлення волі у зарубіжних країнах. *Тенденції розвитку юридичної науки в ХХІ столітті: всеукраїнська науково-практична конференція до Дня науки (22 травня 2014 р.)*. С. 24-26.
- 49.Лень В. В. Довічне позбавлення волі у чинному кримінальному законі як альтернатива смертній карі: питання виконання. *Вісник ЗЮІ ДДУВС*. 2008. № 3. С. 94-99.
- 50.Лень В. В. Питання виконання довічного позбавлення волі як альтернативи смертної кари. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 98-102.
- 51.Мальчевська А.О. Актуальні питання помилування засуджених до довічного позбавлення волі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. №6. С. 265-69.

- 52.Малярєнко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія, практика: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». Харків, 2005. 449 с.
- 53.Михальська Н. М. Проблеми смертної кари як інституту вивчення на міжнародній арені. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2010. № 2. С. 201-204.
- 54.Мостепанюк Л. О. Відбування довічного позбавлення волі в Україні та за кордоном: проблеми і перспективи. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 5. С. 121-124.
- 55.Мостепанюк Л. О. Звільнення від відбування довічного позбавлення волі: можливість запровадження в Україні. *Судова апеляція*. 2015. № 2. С. 41-49.
- 56.Мостепанюк Л. О. Смертна кара та довічне позбавлення волі: історичний аспект. *Наше право*. 2013. № 1. С. 104-109.
- 57.Мостепанюк Л.О. Відбування довічного позбавлення волі в Україні та за кордоном: проблеми і перспективи. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 5. С. 121-125.
- 58.Мостепанюк Л.О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінальновиконавче право. Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 2005. 195с.
- 59.Мостепанюк Л.О. Довічне позбавлення волі: історія і сучасність. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 8. С. 131-133.
- 60.Мостепанюк Л.О. Правове регулювання умов і порядку помилування осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 10. С. 20-22.
- 61.Навроцький В. О. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 712 с.

62. Назимко Є.С. Розвиток інституту покарання в Україні: історичний метод пізнання. *Часопис Академії адвокатури України*. 2011. №11. С. 1-8
63. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Т. 2. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. 624 с.
64. Новікова К. А. Обмеження волі як вид покарання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 18 с.
65. Пионтковский А. А. Смертная казнь в Европе. Москва, 1984. 242 с.
66. Пожизненное заключение: сб. материалов для сотрудников уголовно-исполн. системы. Минск : Юнипак, 2007. 92 с.
67. Проблеми кримінально-виконавчого права: навчальний посібник. Чернігів : ПАТ «ПВК «Десна», 2012. 336 с.
68. Рудник В.І. Проблеми безпеки в місцях позбавлення волі». *Безпека людини, суспільства, держави: правові, криміналістичні і психофізіологічні засади: V міжнародна науково-практична конференція (17 листопада 2015 р.)*. С. 29-32.
69. Селецький С.І. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник. 4те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2010. 456с.
70. Сташис В.В. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. 4те вид., допов. Харків, 2010. 456 с.
71. Трубников В. М. Новый Криминальный кодекс Украины і довічне позбавлення волі. Пожизненное заключение. Международные стандарты и практика в Украине и за рубежом. Донецк: Донецкий Мемориал, 2001. С. 52-56.
72. Ус О. В. Заміна довічного позбавлення волі позбавленням волі на певний строк у разі незастосування судом давності виконання обвинувального вироку. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. №3(70). С. 214-221.
73. Ус О. В. Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку. Питання боротьби

- зі злочинністю. 2011. Вип. 22. С.67-75.
- 74.Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави : теоретичні, історичні та правові проблеми: монографія. Київ: Атіка, 2005. 332 с.
- 75.Хавронюк М. І. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 9те вид. пер. та доп. Київ: Юридична думка, 2012. 1316 с.
- 76.Хорошун О. В. Прогресивна система виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі. *Право і суспільство*. 2015. №3. С. 165-171.
- 77.Хорошун О.В. Особливості правової регламентації порядку виконання і відбування покарання у виді довічного позбавлення волі у зарубіжних країнах. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Право»*. 2012. Випуск 18. С. 106-111.
- 78.Хрустицька О. Довічне позбавлення волі як вид покарання за КК України: проблеми призначення та мета цього покарання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. № 5. С. 15-22.
- 79.Царюк С. В. Проблеми законодавчого врегулювання виконання покарання у виді довічного позбавлення волі. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. №3. С. 25-29.
- 80.Яковчук М.Ю. Довічне позбавлення волі як вид покарання за кримінальним правом України. *Право: історія, теорія, практика: матеріали науково-практичної конференції (Львів, 14-15 березня 2014 р.)*. С. 155-157.